

W. p. n. 103

TARSUS OF JERUZALEM

DE STAD VAN PAULUS' JEUGD

DOOR

W. C. VAN UNNIK

Inleiding

In de levensgang van de apostel Paulus markeert de gebeurtenis op de weg naar Damascus de grote wending (Hand. 9 : 1 v.v. en parall.): de ijveraar voor de Joodse Wet werd van dat ogenblik de „slaaf van Jezus Christus”. Dus kan men in zijn ontwikkeling twee scherp-gescheiden perioden waarnemen, zijn leven als Jood en als Christen. Hoe hoog men echter ook de betekenis van deze caesuur aanslaat, voor een juist inzicht in Paulus' leven en werk is het gewenst niet met twee, doch met drie perioden rekening te houden. Uit zijn autobiographische mededelingen en uit de berichten van het boek der „Handelingen” blijkt dit bij nader toezien duidelijk, al wordt het niet met nadruk gezegd en al blijft het enigszins in de schaduw, omdat Paulus noch Lukas het doel hadden een biographie te leveren.

In de chronologische fixering van die perioden bestaat nog grote onzekerheid ¹⁾. Voor het doel van deze mededeling is het onnodig een poging te wagen om hierin klaarheid te brengen of de vele berekeningen nog met één te vermeerderen. Een zeer algemene, ruwe omgrenzing is voldoende, maar ook, zoals uit het vervolg blijken zal, onmisbaar. Wij onderscheiden dan:

1. Paulus' jeugd, studie en verkeer in het Jodendom, welke periode afgesloten wordt met zijn bekering; de tijdsduur van dit stuk levensweg is bij gebrek aan gegevens niet te bepalen;

2. zijn eerste jaren als Christen, die hij gedeeltelijk in Arabië, gedeeltelijk in Tarsus (Cilicië) doorbracht; hierover is weinig bekend, want Lukas noemt het verblijf in Arabië in het geheel niet, vermeldt de Cilicische episode wel, doch laat in het onzekere, hoeveel jaren tussen het bericht van Hand. 9 : 30 en 11 : 25 verlopen zijn; Paulus zelf bericht in Gal. 1 : 17 v.v., dat zijn Arabisch verblijf drie jaar duurde en dat hij daarna met een korte onderbreking van 14 dagen te Jeruzalem naar Syrië en Cilicië is

¹⁾ Men zie bijv. de tabel bij D. Plooy, *De chronologie van het leven van Paulus*, Leiden 1919 tussen blz. 173-175; J. de Zwaan, *Inleiding tot het Nieuwe Testament*², Haarlem 1948, blz. XI-XII; P. Feine-J. Behm, *Einleitung in das Neue Testament*³, Heidelberg 1950, S. 125-128.

gegaan, waar hij het evangelie gepredikt heeft om dan na 14 jaren naar Jeruzalem terug te keren (Gal. 1 : 21-2 : 1). Heeft hij in dit stukje autobiographie met apologetische strekking ook het oog op zijn werkzaamheid, die in Hand. 13 verhaald wordt? Zonder op de netelige kwestie, die hiermede gesteld is, nader in te gaan ¹⁾, kunnen wij wel zeggen, dat hier van een vrij lange periode, zeker wel 10 jaar, sprake is. Hierover is ons vrijwel niets naders bekend dan dat de Christen Paulus in de omstreken van Damascus en in de contreien van Tarsus en Antiochië geleefd en gepredikt heeft. Gebrek aan gegevens maakt, dat dit tijdsbestek in de biographie van Paulus meestal als een pro-memorie-post voorkomt, maar de duur ervan maakt het onmogelijk om het als een „quantité négligeable” te beschouwen;

3. de laatste periode is die, welke door Lukas ingeleid wordt met een speciale opdracht van de Heilige Geest: „Zondert mij af Barnabas en Saulus tot het werk, waartoe ik hen bestemd heb” (Hand. 13 : 2) ²⁾; dit is de tijd, waarin Paulus zijn werk van wereldhistorische en theologische betekenis gedaan heeft. In dit stuk, dat tot zijn dood loopt, vallen de grote reizen door Klein-Azië, Griekenland en naar Rome, wellicht naar Spanje; uit deze jaren stammen zijn brieven; hierop hebben de mededelingen van Handelingen vrijwel uitsluitend betrekking. Dit laatste en belangrijkste deel van Paulus' leven omvat ongeveer 18 jaar; over de gerijpte man uit deze jaren — men dient zich dit steeds voor ogen te houden — spreekt men, als men over „Paulus” handelt.

Eén onderdeel uit het omvangrijke complex van vragen, waarvoor de biographie van Paulus ons stelt, zal hier aan een nader onderzoek onderworpen worden, n.l. dat van zijn jeugdjaren, in het bijzonder de vraag, waar Paulus deze heeft doorgebracht, te Tarsus of te Jeruzalem.

De betekenis van dit onderwerp zij voorlopig — aan het slot van onze beschouwing zullen wij er nader op terug komen — door de volgende overwegingen verduidelijkt. De moderne psychologie heeft klaar doen zien, welk een grote rol het milieu en de indrukken van de jeugd, zelfs van de allereerste jaren, voor de verdere ontwikkeling der persoonlijkheid, voor zijn houding tegenover medemens en buitenwereld spelen. Het is wel overbodig hierover uit te weiden. Juist waar de gegevens voor de ontwikkelings-

¹⁾ Men zie daarvoor de diverse „Inleidingen” op het N.T. en commentaren op de brief aan de Galaten.

²⁾ Deze tekst, waarmee Lukas het begin van deze periode speciaal onderstreept, wordt hier wegens zijn markante zegswijze genoemd; Paulus zelf spreekt hier niet over; met deze vermelding wil geen decisie in zake de kwestie, waarop de vorige aantekening betrekking heeft, genomen zijn.

gang van de apostel zeer schaars zijn, moeten de enkele punten, die enig houvast schijnen te geven, met bijzondere nauwgezetheid bezien worden.

Iets meer dient over het specifieke milieu, dat in ons thema wordt aangewezen, gezegd te worden. Op zichzelf genomen zou het al de moeite waard zijn om na te gaan, waar hij, die later van zichzelf zegt (1 Cor. 9 : 19 v.v.), dat hij de Joden een Jood en de Grieken een Griek geworden is, de eerste indrukken van het bonte leven heeft opgedaan. Al gaf immers het Romeins Imperium een zekere mate van eenheid, toch was er een waarneembaar verschil in sfeer en mentaliteit tussen plaatsen als Rome en Athene, Alexandrië en Corinthe, Antiochië en Tarsus, om slechts enkele culturele centra te noemen en zonder de vergelijking met kleine provincie-steden, dorpen of platteland door te voeren. Met de vraag: Tarsus of Jeruzalem, staat echter niet een onderscheid van graduele aard, een demographisch of cultureel verschil voor ons, maar een van zeer specifieke aard; tussen beide namen gaapt een wijde en diepe kloof. *Tarsus* is een typisch Hellenistische stad, gunstig gelegen voor handel en verkeer, geestelijk centrum van een bloeiende Stoïcijnse school, in religieus opzicht een exempel van syncretisme met de bonte variatie daarvan. Sinds nu bijna 40 jaar geleden Böhlig, niet als eerste, maar wel het volledigst, in een nog altijd zeer waardevolle studie het geestelijk leven van deze stad heeft getekend, staat dit ons helder voor de geest ¹⁾. Het Jodendom, dat zich van alle andere godsdiensten door zijn monotheïsme principieel onderscheidde ²⁾, was daar wel vertegenwoordigd, doch als een minderheid. Stelt men daarnaast het beeld van *Jeruzalem*, zoals het bijv. door Joachim Jeremias beschreven is ³⁾: ongunstig gelegen voor de handel, maar moederstad van het Jodendom, waarnaar elk Joods hart in de Diaspora uitging; waar het syncretisme geen voet aan de grond kreeg, de Hellenistische cultuur met moeite en zeer oppervlakkig kon binnendringen; waar het stadsbeeld beheerst werd door de tempel van Jahwe, de Enige, en het leven beslissend bepaald werd door Mozes' wet en zijn uitlegging. Hier legt één godsdienst beslag op het ganse leven. Twee werelden staan in ons onderwerp tegenover elkander, radicaal

¹⁾ H. Böhlig, *Die Geisteskultur von Tarsos im augusteischen Zeitalter*, Göttingen 1913.

²⁾ Zie mijn bijdrage over „Het Jodendom in de verstrooiing” in: J. H. Waszink, W. C. van Unnik, Ch. de Beus, *Het oudste Christendom en de antieke cultuur*, Haarlem 1951, dl. I, blz. 544 v.v.

³⁾ J. Jeremias, *Jerusalem zur Zeit Jesu*, Göttingen 1923-1937; men zie ook de bekende werken van Schürer, Bousset-Gressmann, Moore en de bijdrage van P. A. H. de Boer, in: *Het oudste Christendom en de antieke cultuur*, dl. I.

verschillend, ieder met zijn eigen vragen en zijn eigen stempel, met zijn eigen levenshouding en levensdoel. Het zal zonder meer duidelijk zijn, dat een leven, al naar mate het in het ene of andere milieu gevormd werd, een verschillende ontwikkeling moet nemen.

Zoals gezegd staan ons over Paulus' jeugd slechts enkele berichten, die in de gang van het betoog nader besproken zullen worden, ten dienste. Deze schaarse informatie laat de onderzoekers een grote speelruimte voor hun fantasie, maar vraagt ook om uiterst omzichtige interpretatie. Van het eerste heeft men, zoals blijken zal, dankbaar gebruik gemaakt; de laatste, die toch de eerste moet zijn, is naar mijn mening tot heden toe te kort gekomen.

DE TEGENWOORDIGE STAND VAN HET ONDERZOEK

Wie enigszins, zij het ook oppervlakkig, van het moderne Paulus-onderzoek, voorzover het zich over de hier aan de orde gestelde kwestie heeft uitgelaten¹⁾, kennis nam, zal wellicht de vraag voelen opkomen, of de beslissing over deze vraag niet reeds lang gevallen is. Er is immers wel geen punt te noemen, waarover onder de geleerden van uiteenlopende confessie en school zulk een eenstemmigheid heerst als over de onderhavige. Een enkele uitzondering daargelaten kiezen alle commentatoren en biographen, schrijvers van encyclopaedie-artikelen en monographiën voor Tarsus!²⁾ Zeer karakteristiek komt dit tot uiting in het „Symposium”, dat in het vorige jaar ter gelegenheid van de Griekse Paulus-herdenking werd uitgegeven: drie zeer verschillende schrijvers laten zich daar over ons onderwerp uit en elk van hen laat Paulus' jeugd in Tarsus spelen om hem dan later naar Jeruzalem te doen verhuizen³⁾. En is het niet opvallend, dat Oepke in een bekende studie handelend over de „Probleme der vorchristlichen Zeit des Paulus”⁴⁾ hier volkomen stilzwijgend aan voorbijgaat en er dus geen probleem ziet?

¹⁾ Het is begrijpelijk, dat, waar we Paulus vooral in de derde periode kennen, zeer veel geschriften zich vooral daarmee bezighouden zonder over zijn jeugd te handelen.

²⁾ In „Appendix II”, blz. 47-48 is een aantal verwijzingen naar moderne literatuur opgenomen; om technische redenen scheen het mij beter deze in een afzonderlijk aanhangsel onder te brengen. Uiteraard is dat overzicht niet compleet, maar, naar ik mij vlei, wel voldoende representatief om te doen zien, dat men hier van een „communis opinio” spreken kan.

³⁾ Zie: *Paulus-Hellas-Oikumene (an ecumenical Symposium)*, published by the Student Christian Association of Greece, Athens 1951, p. 9-21: K. Adam, *der junge Paulus*; W. H. P. Hatch, p. 93; W. F. Howard, p. 97.

⁴⁾ A. Oepke, *Probleme der vorchristlichen Zeit des Paulus*, in: *Theologische Studien und Kritiken* 105 (1933), S. 387-424. — Ook J. Dupont, *Les Problèmes du livre des Actes d'après les travaux récents*, Louvain 1950 zwijgt er over.

De meest gedetailleerde mededeling omtrent Paulus' jeugd leest men in Hand. 22 : 3 ¹⁾. Deze tekst, aangevuld met enkele andere gegevens uit Handelingen ²⁾ en van Paulus zelf (Phil. 3 : 5 en de indruk van zijn brieven met hun eigenaardig mengsel van Joodse en Griekse elementen), dient als grondslag voor de beschrijving van zijn jeugd. Nu wordt hier van Tarsus en Jeruzalem gesproken, en deze namen dienen als inductoren om een beeld op te roepen. Dank zij de informatie, die ons over het leven in deze beide steden ten dienste staat, tekent men dan, al naar de beschikbare plaatsruimte in het kort of met uitvoerigheid, een beeld van zijn ontwikkelingsgang, dat als het volgt kan worden samengevat. Paulus is als Jodenjongetje te Tarsus, waar zijn vader het burgerrecht bezat, zo goed als hij zich vol trots een „civis Romanus” mocht weten, geboren. Zijn familie was streng-wettisch-joods, hield het met de Pharisaeers. In huis en in de synagoge van deze diaspora-gemeente ontving hij zijn eerste onderricht in de voorvaderlijke godsdienst en leerde hij ook wel de taal van zijn volk. Tegelijkertijd echter zwierf hij op straat en langs de haven, leerde in de „most impressionable years” (Wilson) ³⁾ het leven van zijn hellenistische vaderstad kennen. Als een geestelijke erfenis uit Tarsus droeg hij in zijn verdere leven mee zijn gemakkelijke beheersing van de Griekse taal, zijn gebruik van de Septuaginta, zijn hele levensstijl, die niet genuien-joods te noemen is ⁴⁾. Na een tekening van dit heidense milieu gaat men over tot een beschrijving van het leven in Jeruzalem, omdat Paulus ook daar bij de beroemde wetgeleerde Gamaliël gestudeerd heeft. Deze overgang vond plaats op een leeftijd „which we are left to conjecture” (Glover) ⁵⁾, maar de grote reis verweg van het ouderlijk

¹⁾ Over de juistheid van de bij Hieronymus voorkomende traditie, als zou Paulus' familie uit Gischkala in Galilea stammen, waarvoor met name Th. Zahn, *Einleitung in das Neue Testament*³, Leipzig 1906, Bd. I, S. 48-50 gepleit heeft, behoeft in het verband van deze studie niet gehandeld te worden.

²⁾ Deze zullen in het vervolg van deze verhandeling, blz. 29 v.v. nader besproken worden.

³⁾ T. Wilson, *St. Paul and Paganism*, Edinburgh 1927, p. 40: „The environment in which a man spends the most impressionable years of his life leaves an indelible mark upon his character. It is therefore highly important that we should get a true estimate of the influence of Tarsus in the making of St. Paul”, vgl. een soortgelijke uitdrukking op p. 29.

⁴⁾ Kort en goed wordt dit opgesomd door Böhlig, *a.a.O.*, S. 142-152; instructief is ook om bij Wilson, *l.c.* met behulp van de index, die plaatsen na te gaan, waar invloed van Tarsus ter sprake gebracht wordt. Men vergelijk ook J. Klausner, *From Jesus to Paul*, London 1946, passim, waar Paulus getekend en verklaard wordt als een typische diaspora-jood.

⁵⁾ T. R. Glover, *Paul of Tarsus*⁴, London 1938, p. 15.

huis vond naar algemene overtuiging — ook al laat men nadere precisering achterwege — plaats op een ogenblik, dat Paulus de kinderschoenen reeds ontwassen was en van zijn voortreffelijke aanleg, die hem met zijn vurige aard voor het rabbinaat scheen voor te bestemmen, had blijk gegeven. Waagt men een gissing, dan lopen de dateringen uiteen: van 8-10 jaar (Zahn) via 13 jaar (Pratt) tot 15 jaar (Holzner, van Imschoot, Loewenich, Adam)¹⁾. In elk geval was hij, de diaspora-jood, om het met de woorden van Klausner te zeggen, „grown up”, maar „still in the springtime of life”.

In deze trant heeft nog kortgeleden Karl Adam een somber beeld van Paulus' jeugd getekend, waarbij allerlei algemene uitlatingen in de brieven als weerslag van ervaringen in ouderlijk huis en school moeten dienen. Gaf deze ontwikkelingsgang niet een voortreffelijke voorbereiding voor hem, die geroepen zou worden om het evangelie van Jezus Christus, de vervulling van het Oude Testament, in de Hellenistische wereld te prediken? Bood hij niet een verklaring voor allerlei elementen van Joodse en Hellenistische herkomst in hun eigenaardige mengeling? De Hellenistische beschaving en aanraking met het heidens-godsdienstig leven worden bij Paulus een tijdlang bedwongen door een rabbijnse opleiding, maar na zijn bekering breken zij, als hij zich tot apostel der heidenen geroepen weet, met machtige kracht door.

Laat mij kort en goed de heersende opvatting mogen weergeven met een drietal citaten van onderzoekers uit zeer verschillend kamp. Steinmann leidde zijn monographie over ons onderwerp in met deze zinsneden: „Ich habe meine Ausführungen den Titel ‚Zum Werdegang des Paulus’ gegeben, weil ich der Meinung bin, dass Heimat, Vaterhaus und Jugendzeit das Werden des Paulus wesentlich und nachhaltig beeinflusst haben. Alle drei Momente finden wir in Tarsus”²⁾. Bultmann schreef in zijn samenvatting: Paulus „war in Tarsus in Kilikien geboren und aufgewachsen”, terwijl hij het verblijf in Jeruzalem zelfs zeer dubieus acht³⁾. Of om het met de woorden van de voortreffelijke Engelse N.T.icus W. F. Howard te zeggen: Paulus „was a Jew of the Diaspora, born and brought up in Tarsus, the chief city of the province of Cilicia, who had the advantage of being trained in the

¹⁾ Men zie voor deze verwijzingen Appendix II.

²⁾ A. Steinmann, *Zum Werdegang des Paulus. Die Jugendzeit in Tarsus*, Freiburg i.Br. 1928, S. 4. — Dit boek van 39 blz. is geheel op dit thema gebouwd.

³⁾ R. Bultmann, *Paulus*, in: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*², Tübingen 1930, Bd. IV, Sp. 1020-1021.

Jewish law in the school of the famous rabbi Gamaliel in Jerusalem" ¹⁾).

Tarsus was dus de eerste, de stad van Paulus' jeugd; Jeruzalem komt in de tweede plaats op al wat oudere leeftijd, toen de geest reeds gevormd was. Als interessante buitenbijbelse parallellen van de gang van zaken, zoals men die zich meestal voorstelt, zou men kunnen wijzen op de reis, die prinses uit het tot het Jodendom overgegangene vorstenhuis van Adiabene naar Jeruzalem ondernemen om daar nader onderwezen te worden ²⁾ of op de geschiedenis van rabbi Hillel ³⁾).

Dat er met deze interpretatie van Hand. 22:3 een steekje los is, bewijst een opmerking van een baanbreker op het gebied van de studie van het N.T.isch Grieks Deissmann en in de laatste tijd van Dibelius-Kümmel ⁴⁾. Naar aanleiding van het woord ἀνατεθραμμένος merken zij op, dat dit klinkt, alsof Paulus reeds als klein kind naar Jeruzalem gekomen is; „aber das wäre angesichts der hellenistischen Elemente in seinem Denken eine unwahrscheinliche Behauptung" (Dibelius). De moeilijkheid, die zich hier voordoet, omzeilt men nu door met Deissmann „opgevoed" uit te leggen als „im Gesetz gründlich auszubilden" of door met Walter Bauer twee nuances bij ἀνατέλλω aan te nemen, nl. een lichamelijke en een geestelijke vorming ⁵⁾ of door met Grosheide het verschil tussen de beide werkwoorden in 22:3b te omschrijven als: het eerste ziet op de lichamelijke, het tweede op de geestelijke opvoeding ⁶⁾).

¹⁾ W. F. Howard, *l.c.* p. 97 — Vgl. ook Böhlig, *a.a.O.*, S. 153: „Wie alles dafür spricht, dass Paulus die Grundlage seiner Erziehung und Geistesbildung in Tarsus erfahren hat, so tragen auch seine Briefe von Anfang bis Ende den Stempel des Diaspora-Judentums".

²⁾ Josephus, *Ant. Jud.* XX 3, 4, § 71: ἔτι δὲ πεπομφῶς πέντε μὲν τὸν ἀριθμὸν υἱῶν, τὴν ἡλικίαν νέους γλῶτταν τὴν παρ' ἡμῶν πάτριον καὶ παιδείαν ἀκριβῶς μαθησομένους.

³⁾ H. L. Strack, *Hillel*, in: *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche*³, Leipzig 1900, S. 74; hij kwam naar de overlevering op 40-jarige leeftijd uit Babel naar Jeruzalem om te studeren.

⁴⁾ A. Deissmann, *Paulus*², Tübingen 1925, S. 71: „möchte man das am ersten so deuten, dass Paulus schon als kleines Kind nach Jerusalem gekommen sei. Urteilt man dann aber aus dem Gesamteindruck heraus, den der uns bekannte Paulus macht, so ist es doch wohl wahrscheinlich, dass der Sohn von Tarsus seine Knabenzeit in der hellenistischen Vaterstadt verlebt hat", vgl. ook S. 74, Nt. 10. — M. Dibelius-W. G. Kümmel, *Paulus*, Berlin 1951, S. 30, vgl. ook S. 28.

⁵⁾ W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*⁴, Berlin 1949, Sp. 114, s.v. — N.B. van deze vierde druk zijn tot heden toe slechts drie afleveringen beschikbaar, lopend tot midden in de „epsilon"; overigens is men aangewezen op de derde druk van 1937.

⁶⁾ F. W. Grosheide, *De Handelingen der Apostelen*, Amsterdam 1948,

Puukko, die uitvoerig verhaalt, wat Paulus allemaal als Jood in de synagoge van zijn vaderstad kon leren en wat hij daarenboven aan de hogeschool te Jeruzalem kon ontvangen, zegt, dat het niet duidelijk is, hoe lang Paulus bij Gamaliël studeerde, maar dat *ἀνατεθραμμένος* „zeugt von einem längeren Aufenthalt“¹⁾. En met deze verklaringen komt men toch bij de hiervoor geschetste algemene opvatting uit.

Deze is zo gangbaar onder de Nieuw-Testamentici, dat iemand als A. M. Brouwer, steeds bereid om diverse standpunten ten aanzien van een bepaalde kwestie te bespreken, op dit punt van geen dissensus rept²⁾. Toch mag niet onopgemerkt blijven, dat deze wel bestaat, ofschoon slechts bij enkelingen en zonder invloed. Böhlig maakt zonder namen te noemen melding van de oudere opvatting, dat Paulus „als Kind schon nach Jerusalem übergesiedelt sei“; hij meent echter, dat de bezwaren hiertegen onoverkomenlijk zijn; volgens hem vindt *ἀνατεθραμμένος* zijn nadere verklaring in de woorden „aan de voeten van Gamaliël“ en wilde Paulus vooral onderstrepen, dat hij rabbijns onderwijs genoten had, terwijl men „Rabbinenschüler“ niet als kind doch als jongeling werd³⁾. Van een dergelijke vermenging wilde de Engelse commentator Rackham echter niet weten; hij onderscheidde in onze tekst duidelijk verschillende stadia, zonder nochtans aan deze exegete bepaalde consequentie's te verbinden⁴⁾. Onze landgenoot Keulers mag hier waarschijnlijk ook genoemd worden; in een populaire verklaring legt hij *ἀνατεθραμμένος* uit als aanduiding, „dat Paulus reeds als jonge knaap te Jerusalem kwam“ onder verwijzing naar Lukas 4 : 16, zonder dat evenwel een nadere aanduiding van leeftijd of positie tegenover de heersende opvatting wordt gegeven⁵⁾.

De felste bestrijding leest men echter bij Paul Feine in zijn grote studie over Paulus. Hij verwerpt een verslachte betekenis van „opgevoed“ volstrekt, zonder echter een philologisch bewijs voor de juistheid van zijn exegete tegenover de gangbare te leveren. Mede onder verwijzing naar Hand. 26 : 4-5 houdt hij staande,

dl. II, blz. 284, nt. 1. — Zo ook K. Lake-H. J. Cadbury in hun commentaar: *The Beginnings of Christianity, The Acts of the Apostles*, vol. IV, London 1933, p. 278.

¹⁾ A. F. Puukko, *Paulus und das Judentum*, in: *Studia Orientalia Fennica* II, Helsinki 1928, S. 10 ff.; het citaat op S. 23.

²⁾ A. M. Brouwer, *Paulus de Apostel*, Zutphen 1934, dl. II *de mensch en zijn tijd*, blz. 115 vv..

³⁾ Böhlig, *a.a.O.*, S. 151.

⁴⁾ R. B. Rackham, *The Acts of the Apostles*, in: *Westminster Commentaries*⁶, London 1912, p. 423.

⁵⁾ J. Keulers, *De Handelingen der Apostelen*, in: *de Boeken van het N.T.*, Roermond-Maaseik 1938, dl. IV, blz. 431.

dat Paulus reeds vóór zijn rabbijns onderricht „in der Kindheit” in Jeruzalem geweest is. Daarom verklaart hij alle verhalen over de indrukken van de Hellenistische omgeving op het ontvankelijk jongensgemoed van Paulus voor ongegrond ¹⁾.

Succes in enigerlei vorm is aan deze bestrijding van de heersende opvatting niet beschoren geweest. Het schijnt wel, dat de triomfantelijke uitroep van Steinmann: „wenn uns Feine dann wenigstens die souveräne Beherrschung der Septuaginta und des Griechischen durch Paulus erklären möchte” ²⁾, een alleszins afdoende weerlegging bevatte. Slechts in enkele gevallen, vooral in commentaren, bespeurt men enige onzekerheid, ontvangt men geen klaar beeld van de opvatting, die de betrokken schrijver huldigt ³⁾. Maar van

¹⁾ P. Feine, *Der Apostel Paulus*, Gütersloh 1927, S. 416-420. — Het is wel eigenaardig, dat Feine hier als het mikpunt van zijn aanval heeft uitgekozen J. Gresham Machen, *The Origin of Paul's religion*, London 1921, p. 53, want als men deze bladzijde naleest, ziet men, hoe voorzichtig Machen zich uitdrukt: de woorden in Hand. 22 : 3 „might seem to suggest that Paul went to Jerusalem in early childhood, in which case his birthplace would be of comparatively little importance in his preparation for his lifework, and all the elaborate investigations of Tarsus, so far as they are intended to shed light upon the environment of the apostle in his formation years, would become valueless. But the Greek word „brought up” or „nourished” might be used figuratively in a somewhat flexible way”; Machen laat het dus open en is niet tot een conclusie gekomen, omdat hij een linguïstisch onderzoek naar de betekenis van het critieke woord achterwege liet. — Waarom Feine juist hem, die de zaak zo zwevend liet, bestreed, is me niet duidelijk geworden; hij had ook onder de Duitse N.T.ici voldoende aanhangers van de volgens hem foutieve opvatting kunnen vinden.

²⁾ Steinmann, *a.a.O.*, S. 30, Nt. 1.

³⁾ Onduidelijk is de opvatting van J. M. S. Baljon, *Commentaar op de Handelingen der Apostelen*, Utrecht 1903, blz. 246: „Hoewel te Tarsus geboren, was hij te Jeruzalem opgegroeid en als een gestreng Jood opgevoed” (zonder enige nadere toelichting of uitwerking, maar vergelijk zijn: *Geschiedenis van de boeken des Nieuwen Verbonds*, Groningen 1901, blz. 2-3, waar de „algemeen aanvaarde” opvatting gevonden wordt); P. G. Kunst, *Joodsche invloeden bij Paulus*, Amsterdam 1936 (diss. V.U.), blz. 124-125; H. W. Beyer, *Die Apostelgeschichte* ⁴⁾, in: *das Neue Testament Deutsch*, Göttingen 1947; bij Hand. 22 : 3 wordt er niets over gezegd, maar op S. 149 bij Hand. 26 : 5 : „In Jerusalem selbst hat er die entscheidenden Jugendeindrücke empfangen”; F. W. Grosheide, *l.a.p.*, blz. 283: „dus jong daar (n.l. in Jeruzalem) gekomen”, en blz. 363: „ook elders krijgen wij den indruk, dat Paulus op vrij jeugdigen leeftijd te Jeruzalem is gekomen en daar gebleven is, 22 : 3. Een leeftijd is niet te noemen, maar het is toch zoo geweest, dat de apostel, wat voor Jeruzalem valt, niet of nauwelijks meetelt en betoogt, dat zijn leven in de hoofdstad viel”, maar toch kan men in Hand. 26 : 5 aan Cilicië denken (vgl. beneden, blz. 31 en over het onderscheid, dat Grosheide tussen ἀνατεθραμμένος en πεπαιδευμένος maakt, blz. 7); A. D. Nock, *St. Paul* ²⁾, London 1946, p. 33: „Probably Paul had been at Jerusalem, as man if not as boy”, maar de hele strekking van zijn 2de hoofdstuk (p. 21-34) is toch van dien aard, dat invloed van Tarsus aangenomen wordt (daarom namen we Nock's naam ook op in Appendix II);

de overgrote meerderheid der onderzoekers mag gezegd worden — en dit wordt tot in de meest recente publicaties gevonden —, dat zij zonder enige twijfel van oordeel zijn, dat de apostel zijn jeugdijaren in het ouderlijk huis te Tarsus heeft doorgebracht en dat dit Hellenistisch-syncretistisch milieu zijn leven een onuitwisbaar stempel gegeven heeft.

Het schijnt mij voor het Paulus-onderzoek van belang om dit vraagstuk nog eens opnieuw in studie te nemen, vooral omdat, zoals uit het voorafgaande overzicht wel gebleken is, de grote vraag van Paulus' verhouding tot het Hellenisme en zijn levenstaak als „apostel der heidenen” hiermede nauw verbonden geacht worden. Weliswaar heeft een indrukwekkende phalanx van Nieuw-Testamentici, wier aantal de suggestie wekt, als zou van zekerheid op dit punt kunnen gesproken worden, zich voor „Tarsus” uitgesproken, maar het kan niet ontkend worden, dat bij enkelen twijfel bestaat.

Voor deze twijfel aan de juistheid van de gangbare opvatting bestaat m.i. alle reden, wanneer men het volgende overweegt. In laatste instantie berust de ganse constructie op één enkele *tekst*, die concrete gegevens over de jeugdijaren van Paulus bevat, n.l. Hand. 22 : 3, want van de rest (de Hellenistische elementen in Paulus' brieven) is niet zonder meer duidelijk, dat deze uit zijn geboortestad moet worden verklaard; dat wordt nergens in het Nieuwe Testament gezegd en is een *hypothese*. Nu valt bij lezing van Hand. 22 : 3 op, dat hier in het begin niets meer staat dan dat Paulus in Tarsus *geboren* is, doch bij Steinmann, Bultmann en Howard, die wij als duidelijke vertolkers van de „communis opinio” citeerden, leest men, dat hij daar is *geboren en opgegroeid*. De vraag is: waar haalt men dit laatste woord vandaan of wordt het „pour besoin de la cause” ingesmokkeld? Een antwoord op deze vraag, die men nergens de moeite van het stellen waard schijnt te achten, maar die toch van beslissende betekenis is, wordt pijnlijk gemist! Maar daarmee staat de hele zaak op losse schroeven.

Een tweede vraag, die tot hernieuwd onderzoek noopt, dient hieraan te worden toegevoegd. Bij de algemeen aanvaarde tekening van Paulus' jeugd is hij eerst een aantal jaren in Tarsus geweest en daarna voor studie bij Gamaliël te Jeruzalem. Daarmee zijn

over Bauerfeind, zie blz. 19. — *Niet besproken* wordt de kwestie in de commentaren van E. Preuschen, *Die Apostelgeschichte*, Tübingen 1912; G. Hoennicke, *Die Apostelgeschichte*, Leipzig 1913; H. H. Wendt, *Die Apostelgeschichte*, Göttingen 1913; R. Knopf, *Apostelgeschichte*, in: *die Schriften des Neuen Testaments*³, Göttingen 1917, Bd. III en Lake-Cadbury, *l.c.* (al kiezen zij in Hand. 26 : 5 voor „Cilicië” — zie blz. 31).

wel uit Hand. 22 : 3 de woorden *γεγεννημένος* en *πεπαιδευμένος* verklaard, maar *wat doet men met het daartussen staande ἀνατεθραμμένος?* Ook al geven de meeste vertalingen van deze plaats zeer correct twee werkwoorden, blijkens de uitwerking hecht men er vrijwel algemeen de zin van een hendiadys aan, een vertaling, die dan ook zonder omwegen door Oort is gegeven: „Ik ben een Jood te Tarsus in Cilicië geboren, doch in deze stad aan de voeten van Gamaliël opgevoed naar de strenge eisen der voorvaderlijke wet”¹⁾. Maar is dit wel juist? Het is hoogst eigenaardig, dat zeer veel auteurs deze kwestie met geen woord aanroeren en dat anderen, die er wel over spreken — en dit geldt voor de aanhangers en tegenstanders van de gangbare mening — nimmer een nauwkeurige philologische analyse van dit begrip en een daaruit voortvloeiende interpretatie van dit vers geven. De opmerkingen, die men hier en daar verspreid ontmoet, worden nooit met teksten geadstrueerd (vgl. blz. 7 en 18–19).

Het is dus wel een eigenaardige en onbevredigende situatie: enerzijds voegt men zonder motivering een woord (en daarmee een zeer belangrijke gedachte!) aan de tekst toe, anderzijds laat men een woord, dat er staat, vrijwel onverklaard. Daarom is hernieuwd onderzoek geboden. En dit zal zich juist moeten bezighouden met dat punt, waar het voorafgaand onderzoek in de steek laat, n.l. met het nauwkeurig vaststellen van de inhoud van *ἀνατεθραμμένος*, gedachtig aan de waarheid, gelegen in Söderbloms woord: „Die Philologie ist das Nadelohr, durch das jedes theologische Kamel in den Himmel der Gottesgelehrtheit eingehen muss”²⁾.

BESPREKING VAN HANDELINGEN 22 : 3

Handelingen 22 geeft een weergave van de verdediging, die Paulus voor de Joodse volksmenigte in het Aramees zou gehouden hebben. Hij deelt daarin mee, hoe hij, als Jood geboren en opgevoed, zich volkomen aan de godsdienst der vaders heeft toegewijd, maar hoe hij ertoe gebracht is om in Jezus de Messias te zien en Hem te prediken. Vs. 3 is daarbij een op zichzelf staand bericht over zijn jeugd jaren en het tekstverband is voor de uitleg van geen belang. De tekst luidt als het volgt:

ἐγὼ εἰμι ἀνὴρ Ἰουδαῖος, γεγεννημένος ἐν Ταρσῶ τῆς Κιλικίας, ἀνατεθραμμένος δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιήλ

¹⁾ H. Oort *Het Nieuwe Testament opnieuw uit den grondtekst vertaald*, Zaltbommel 1912, blz. 285. — Vgl. hierbij mijn opmerking op blz. 16.

²⁾ Aangehaald bij J. M. van Veen, *Nathan Söderblom*, Amsterdam 1940 (diss. Groningen), blz. 59, nt. 4.

πεπαιδευμένος κατὰ ἀκριβείαν τοῦ πατρῷου νόμου, ζηλωτῆς ὑπάρχων τοῦ θεοῦ καθὼς πάντες ὑμεῖς ἐστε σήμερον.

1. Textcritische bijzonderheden doen zich hierbij niet voor. Wel dient de vraag naar de juiste interpunctie een ogenblik onze aandacht te hebben. Moet men een komma lezen na *ἐν τῇ πόλει ταύτῃ* of na *παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιήλ*? M.a.w. strekte de werkzaamheid van de beroemde rabbi ¹⁾ zich ook uit over het *ἀνατρέφειν* of alleen over het *παιδεύειν*? Volgens Wendt spreekt voor het eerste, dat dan telkens met een nieuw participium een nadere bepaling begint, maar voor de tweede opvatting de zakelijke grond, dat het zitten aan de voeten van Gamaliël toch bij de opvoeding in de Wet behoort ²⁾. De symmetrie van de zin vereist, aldus Steinmann, dat de komma na „Gamaliël” gelezen wordt; dat schijnt wel een kleinigheid, maar deze is toch maar schuld aan „einem exegetischen Missverständniss”, want dan zou men uit de tekst moeten lezen, dat Paulus reeds als klein kind naar Jeruzalem gekomen is en dat is onmogelijk ³⁾. Meestal leest men tegenwoordig echter de komma achter „deze stad”, maar volgens Lake-Cadbury kan (tot geruststelling van Steinmann?) gezegd worden, dat het niet veel verschil uitmaakt, want hoewel *ἀνατρέφω* meestal op de lichamelijke zorg betrekking heeft, kan het ook gebruikt worden van „education” gelijk *παιδεύω* ⁴⁾. Kiest men voor de eerste opvatting, gelijk dit vroeger meestal het geval was ⁵⁾, dan zegt de tekst niets anders dan dat de apostel in Tarsus geboren is en in Jeruzalem opgeleid werd, waarbij alle ruimte blijft om hem met zijn 15de jaar naar die stad te laten komen. Bij de nu meestal gevolgde interpunctie is de vraag dringend, wat *ἀνατρέφω* eigenlijk betekent, maar daarop schijnt het antwoord in de woorden van Lake-Cadbury duidelijk te zijn gegeven. Een beslissing kan op dit punt van de bespreking nog niet getroffen worden. Uit de handschriften kan men geen „decisive evidence” (Lake-Cadbury) verwachten, aangezien deze geen interpunctie geven. Deze moet door de latere

¹⁾ Zie H. L. Strack-P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, München 1924, Bd. II, S. 636-639 en andere commentaren bij Hand. 5 : 34.

²⁾ H. H. Wendt, *a.a.O.*, bij Hand. 22 : 3; vgl. ook de uitgave van E. Nestle¹⁷, Stuttgart 1941, t.pl., wiens tekst hiervoor, echter zonder de dubieuze interpunctie, geciteerd is.

δέ heeft natuurlijk adversatieve kracht; *οὗτος* = deze, zie Bauer, *a.a.O.*³, Sp. 992.

³⁾ Steinmann, *a.a.O.*, S. 29.

⁴⁾ Lake-Cadbury, in hun commentaar ter plaatse.

⁵⁾ Uit publicaties van de laatste jaren is mij slechts één onder de ogen gekomen, die de komma achter Gamaliël zet, n.l. de Amerikaanse *Revised Standard Version* van 1946.

uitgevers worden aangebracht en is dus een *zaak van exegese*. Dus is het geraden om hiertoe over te gaan en de beslissing over de interpunctie even uit te stellen.

2. Wij beginnen met een opmerking van stijlcritische aard. Lukas omschrijft — het schijnt triviaal om het expres te noemen, doch blijkt noodzakelijk — de eerste phase van Paulus' ontwikkeling met drie werkwoorden: *γεγεννημένος* in Tarsus enerzijds, *ἀνατεθραμμένος* en *πεπαιδευμένος* in deze stad = te Jeruzalem anderzijds¹⁾. Ten onrechte neemt Steinmann een viertal aan, daar hij ook *ἐπάροχων* in de reeks opneemt²⁾. Hij ziet daarbij over het hoofd, dat de eerste drie verba in het perfectum staan, terwijl het laatste een praesens is, hetgeen een niet te verwaarlozen onderscheid in de formulering betekent. Hierbij af te gaan op het rythme van de zin, zoals hij doet, is tamelijk gevaarlijk; deze zal met de zin der woorden overeen moeten komen. Tenslotte — en dit is afdoende — heeft hij er geen oog voor gehad, dat Lukas' formulering niet een toevallige aaneenschakeling van werkwoorden is.

Het is een merkwaardig feit, dat men er tot heden toe in geen enkele bespreking van deze tekst op gewezen heeft, dat *dit drietal* een *vaste litteraire eenheid* vormt, waarbij soms kleine variatie's in formulering worden aangetroffen. Een aantal voorbeelden mogen hier volgen³⁾.

PLATO, *Alcib.* I 122 B de ontwikkelingsgang van Alcibiades in tegenstelling met die van Perzische koningskinderen: *τῆς δὲ σῆς γενέσεως, ὃ Ἀλκιβιάδῃ, καὶ τροφῆς καὶ παιδείας ἢ ἄλλον ὁποιοῦν Ἀθηναίων, ὡς ἔπος εἰπεῖν, οὐδενὶ μέλει, εἰ μὴ εἴ τις ἐραστής σου τυγχάνει ὄν.*

Leg. VI 783 B *παίδων δὲ δὴ γένησιν μετὰ τοὺς γάμους θῶμεν, καὶ μετὰ γένησιν τροφῆν καὶ παιδείαν.*

Leg. VIII 842 E na de belangrijkste wetten, die handelden *περὶ γάμων ἄμα καὶ γενέσεις παίδων καὶ τροφάς, ἔτι καὶ παιδείας ἀρχῶν τε καταστάσεις ἐν τῇ πόλει* komen de eenvoudige wetten, die handelen over de voeding.

Meno 237 A *τὴν εὐγένειαν ὄν πρῶτον αὐτῶν ἐγκωμιάζομεν, δεύτερον δὲ τροφῆν τε καὶ παιδείαν.*

Epin. 973 D de Athener wijst erop, hoe verschüllend het menselijk leven is, maar dat het voornaamste proces voor allen moeilijkheden met zich meebrengt n.l. *τὸ γίγνεσθαι, καὶ τὸ τρέφεσθαι ἔτι καὶ παιδενέσθαι.*

Crito 50 D de Wetten ondervragen Socrates of hij soms klachten

¹⁾ Als een aardige formele parallel kan men verwijzen naar Josephus, *Bell. Jud.* II 7, 1 § 101 *κἂν τούτῳ νεανίας τις Ἰουδαῖος μὲν τὸ γένος, τραφεὶς δ' ἐν Σιδῶνι παρὰ τινι τῶν Ῥωμαίων ἀπελευθέρων.*

²⁾ Steinmann, *a.a.O.*, S. 29. — Uit de hierna te geven voorbeelden blijkt, dat de drievoudige formule in sommige gevallen, waar dit voor het verhaal gewenst bleek, werd uitgebreid met termen, die het leven na de jeugdijaren beschreven.

³⁾ De hier gegeven lijst van voorbeelden maakt natuurlijk geen aanspraak op volledigheid; slechts enkele schrijvers werden onderzocht, maar het resultaat is ruim voldoende om een conclusie op te bouwen.

heeft; οὐ πρόωτον μὲν σε ἐγεννήσαμεν ἡμεῖς καὶ δι' ἡμῶν ἐλάββαμεν τὴν μητέρα σου ὁ πατήρ καὶ ἐφύτευσέν σε; of soms over de wetten τοῖς περὶ τὴν τοῦ γενομένου τροφήν τε καὶ παιδείαν, ἐν ἧ καὶ σὺ ἐπαιδεύθης; Als dat alles zo is, vragen de wetten, moogt gij ons dan in de steek laten ἐπειδὴ δὲ ἐγένου τε καὶ ἐξετράφης καὶ ἐπαιδεύθης (50 E). 51 C de Wetten spreken Socrates toe en hebben recht van spreken: ἡμεῖς γὰρ σε γεννήσαντες, ἐκθρέψαντες, παιδεύσαντες, μεταδόντες ἀπάντων ὧν οἰοί τ' ἡμεν καλῶν.

Men vergelijk ook *Timaeus* 23 D., waar de Egyptische priester over het ontstaan van hun volkeren spreekt *κάλιστα δὲ τῆς θεοῦ χάριν, ἣ τὴν τε ὑμετέραν καὶ τήνδ' ἔλαχε*¹⁾ καὶ ἐθρέψε καὶ ἐπαίδευσεν.

ISOCRATES, *Περὶ τοῦ ζενοῦς* 11 (28) over Alcibiades, die als wees door Pericles opgevoed was: ἡγοῦμαι γὰρ καὶ τοῦτ' εἶναι τῶν καλῶν ἐκ τοιοῦτων γενομένων ὑπὸ τοιοῦτοις ἠθεσιν ἐπιτροπευθῆναι καὶ τραφῆναι καὶ παιδευθῆναι.

PHILO, *de Leg. alleg.* I 31, § 99 handelt over het eren der ouders; de reden hiervoor is ἐγέννησαν ἡμᾶς, ἐθρέψαν, ἐπαίδευσαν, πάντων αἴτιοι γεγόνασιν ἀγαθῶν

In Flaccum 19, § 158 over Flaccus: ὁ γεννηθεὶς μὲν καὶ τραφεὶς καὶ παιδευθεὶς ἐν τῇ ἡγεμονίᾳ Ῥώμῃ.

De Somniis II 21 § 147 εἴτε δι' εὐμοιρίαν φύσεως²⁾ εἴτε διὰ τὴν τῶν τρέφοντων καὶ παιδευόντων ἐπιμέλειαν.

Hierbij mag wel gevoegd worden ter vergelijking *In Flaccum* 7: de Joden beschouwen de landen, waar zij in de Diaspora wonen *ἐκαστοὶ πατρίδας, ἐν αἷς ἐγεννήθησαν καὶ ἐτράφησαν*; natuurlijk is het laatste lid van het drietal hier weggelaten, omdat het *παιδεύω* voor de Joden bestond in het leren van de Wet en dit kon uiteraard niet van die heidense landen gezegd worden. Men vergelijk hierbij ook de formulering van Josephus, *Antiq.* II 10,1 § 238 over Mozes in Egypte *τῷ προεωρημένῳ τρόπῳ γεννηθεὶς τε καὶ τραφεὶς καὶ παρελθὼν εἰς ἡλικίαν*; Josephus vermijdt *παιδεύειν* wel met opzet (vgl. blz. 25). Kan ook Josephus, *c. Apionem* II 25 hier genoemd worden, vgl. blz. 28?

Vgl. ook blz. 24 over Philo's *Vita Mosis*, waarvan het begin op dit thema gebouwd is, en Ezechiël Tragicus, gecit. op blz. 26.

PLUTARCHUS, *Conv. disp.* VIII quaestio 7 (p. 727 B) een Pythagoraeer uit Etrurië poogt met allerlei bewijzen aan te tonen, dat Pythagoras ook uit dat land afkomstig was: καὶ Τυρρῶνόν ἀπέφηεν, οὐ πατρίθεν, ὡσπερ ἕτεροὶ τινες, ἀλλ' αὐτὸν ἐν Τυρρῶνιά καὶ γεγονέναι καὶ τετραφῆθαι καὶ πεπαιδεῦσθαι τὸν Πυθαγόραν.

Quomodo adulator 25 (p. 65 F) het nauwkeurig nagaan van eigen ontwikkelingsgang is o.a. een goed middel om de invloed van vleiërs tegen te gaan, aangezien men daardoor de gebreken in eigen leven leert kennen: ἄμα καὶ φύσιν²⁾ καὶ τροφήν καὶ παιδευσιν ἐαυτῶν ἀναθεωρῶμεν.

Leven van Numa 5 (p. 63 B) Numa laat zich niet gemakkelijk koning maken; hij wijst op Romulus, die veel bestrijders had, καίτοι Ῥομύλον μὲν οὗτοι παῖδα θεῶν ὕμνοισι φήμαις, καὶ τροφήν τινα δαιμόνιον αὐτοῦ καὶ σωτηρίαν ἄπιστον ἐτι νηπίον λέγουσιν; hoeveel lager staat hijzelf, wat afkomst betreft: ἐμοὶ δὲ καὶ γένος θνητὸν ἐστί καὶ τροφή καὶ παιδευσίς

¹⁾ H. G. Liddell-R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, vol. II, p. 1022.

²⁾ φύσις is hier de aard, het karakter, dat men bij de geboorte heeft meegekregen.

ὅπ' ἀνθρώπων, ὃν οὐκ ἀγνοεῖτε, γεγενημένη. Uit deze parallellie blijkt, dat het hier ziet op jeugdige leeftijd.

Vergelijking van Agis-Cleomenes met de Gracchen (p. 843 F): niemand van degenen, die de Gracchen haatten, durfde te zeggen, dat zij geen voortreffelijke opvoeding hadden gehad (van Cornelia, die in de Oudheid als het exempel van de rechte moeder gold¹⁾): ὡς οὐκ εὐφρέστατοι πρὸς ἀρετὴν ἐγένοντο Ῥωμαίων ἀπάντων, καὶ τροφῆς τε καὶ παιδευσέως ἐκπρεποῦς ἔτυχον.

Ook Agis en Cleomenes waren van nature rijk begaafd, maar aan hun opvoeding had nog wel het nodige ontbroken: φύσις ἐρρομενεστέρα φαίνεται τῆς ἐκείνων γενομένη, παρ' ὅσον οὔτε παιδείας μεταλαβόντες ὀρθῆς, ἔθεσι τε καὶ διαίταις ἐκτραφέντες, ὅφ' ὧν οἱ πρεσβύτεροι πάλαι διεφθόρουσαν.

In het licht van deze plaatsen²⁾ is het ook mogelijk erop te wijzen, dat de structuur van het boekje *De liberis educandis*, dat op naam van Plutarchus staat³⁾, in de eerste hoofdstukken door dit drievoudig schema bepaald is. Immers, daar wordt in c. 1-3 gesproken over vraagstukken, die met de geboorte samenhangen; c. 4-7 handelt over het huiselijk leven en de opvoeding, die daar gegeven wordt onder leiding van voedsters en „paedagogen” (slaven, c. 7); daarna komt als derde phase het onderricht door de δίδασκάλοι, hetgeen met deze woorden wordt ingeleid: τὸ δὲ πάντων μέγιστον καὶ κυριώτατον τῶν εἰρημένων ἔρχομαι φράσω, want bij de keuze van goede leermeesters moet men er wel op letten, dat de wortel en bron der καλοκαγαθία is τὸ νομίμον τυχεῖν παιδείας (c. 7). — Reeds lang zijn de overeenstemmingen tussen dit geschrift en Quintilianus, *Instr. Orat.* I 1-2, 4 opgevallen. Men heeft zich menigmaal afgevraagd, of beiden niet teruggaan op een verloren werk van Chrysippus. De mogelijkheid daarvan schijnt me niet uitgesloten, maar buiten het algemene schema, dat beide gemeen hebben, — want ook bij Quintilianus ziet men deze driedeling — zijn de overeenstemmingen in letterlijke zin niet talrijk. Hoe dit ook zij, voor ons onderzoek is het van betekenis op te merken, dat aan beide werken t.a.v. de jeugdontwikkeling een gemeenschappelijk schema ten grondslag ligt, dat de drie elementen, die hiervoor reeds bij andere schrijvers gesignaleerd zijn, bevatten.

ΕΠΙCΤΕΤUΣ, *Dissert.* II 22, 26 ἀλλ' ἐξέτασον μὴ ταῦθ' ἂ οἱ ἄλλοι, εἰ ἐκ τῶν αὐτῶν γονέων καὶ ὁμοῦ ἀνατεθραμμένοι καὶ ἐπὶ τῶ αὐτῶ παιδαγωγῶ.

De vertaling van D. C. Hesseling, *De Kolleges van Epictetus*, Haarlem 1931, blz. 194: „of zij te zamen en door dezelfde gouverneur zijn opgevoed”, schijnt mij niet helemaal juist; deze verbreekt de trits van woorden, die door het dubbele καὶ verbonden zijn en ἐπὶ is hier niet verbonden met de genitivus, maar met de dativus. Men vertale dus: „of zij uit dezelfde ouders geboren zijn, te zamen zijn opgevoed en onder dezelfde paedagoog”, waardoor ook de parallellie met rhetorische afwisseling van ἐκ, ὁμοῦ en ἐπὶ bewaard blijft.

Toch kan de vraag niet achterwege blijven, of men hier inderdaad met het door ons onderzochte drietal te maken heeft. Hoe moet men

¹⁾ Zie de dissertatie van R. Boulogne, genoemd op blz. 16, blz. 18, nt. 3.

²⁾ Geen van deze teksten, die toch een merkwaardige overeenkomst met Hand. 22 : 3 vertonen, wordt genoemd in: H. Almquist, *Plutarch und das Neue Testament*, Uppsala-Kopenhagen 1940.

³⁾ Zie A. Sizoo, *De Plutarchi qui fertur de liberis educandis libello*, Amsterdam 1918 (diss. Vrije Universiteit).

hier *ἀνατεθραμμένοι* opvatten: letterlijk van het werk van de voedster of geestelijk, zoals Bauer het doet? ¹⁾ De „paedagoog” ²⁾ is meestal een slaaf en had een taak in de huiselijke opvoeding, wordt, getuige de bovengenoemde geschriften van Quintilianus en Plutarchus (zie ook hier beneden blz. 42) met de voedsters te zamen genomen als belast met het leiding van het kind vóór de periode, waarin het aan de leermeester werd toevertrouwd. In dat geval ziet deze plaats van Epictetus op de beide stadia van het huiselijk leven en is er van de door ons gezochte drieslag geen sprake. In *Diss.* III 1,35 heeft *ἀνατρέφω* in de uitdrukking *φύεσθαι καὶ ἀνατρέφεσθαι* wel degelijk op iets meer dan alleen het werk van de voedster betrekking, maar op het algemeen vormen tot een zeker levensgedrag, waarbij in het geval van de daarbedoelde fatten het *παιδεύεσθαι* natuurlijk ontbreekt. — In het voorbijgaan mag nog de vraag gesteld worden, of er een samenhang bestaat tussen de hierboven afgewezen vertaling van Hesseling en de weergave van Hand. 22 : 3 in de Leidse Vert. (zie blz. 11), waarvoor immers blijkens de voorrede Hesseling philologische adviezen gegeven heeft.

Met het nodige voorbehoud nemen wij dus deze plaats in de reeks op. CLEMENS ALEXANDRINUS, *Strom.* III 15, 98, 4 *τῷ γὰρ κατὰ λόγον τεκνοποιησαμένῳ καὶ ἀναθρεψαμένῳ καὶ παιδεύσαντι ἐν κυρίῳ.*

Dat dit voor hem een bekend soort formule was moge blijken uit het feit, dat hij deze ook op het terrein der „wedergeboorte” toepast, n.l. *Paed.* I 12, 98, 2 waar van Christus gezegd wordt *ἀναγεννηῆσαι δὲ ὕδατι, ἀξίησαι δὲ πνεύματι, παιδαγωγῆσαι δὲ ὁήματι, εἰς νιοθεσίαν καὶ σωτηρίαν ἀγίας ἐντολαῖς κατευθύνων* (dat hier het werkwoord *ἀξίησαι* gebruikt wordt, behoeft ons niet te verwonderen, aangezien aan *τρέφω* vrij plastische notie's steeds verbonden zijn gebleven en *ἀξίεω* ook in deze verbanden voorkomt).

JAMBLICHUS, *De vita Pythagorica* 21, § 213, *τοὺς δ' ἀνθρώπους μηδένα λόγον ποιῆσαι τῶν ἰδίων ἐκγόνων, ἀλλ' ἅμα γεννᾶν εἰκὴ τε καὶ ὡς ἔτυχε σχεδιάζοντες πάντα τρέφον καὶ μετὰ ταῦτα τρέφειν τε καὶ παιδεύειν μετὰ πάσης ὀλιγορίας.*

EUSEBIUS, *Historia Eccl.* IX 10, 1 in een vergelijking van Maximinus Daza met zijn medebestuurders *τὰ πάντα αὐτοῦ προσφερόντων γένει καὶ τροφῇ καὶ παιδείᾳ ἀξιώματι τε καὶ συνέσει κτλ.*

Uit het verschil in de aaneenvoeging der woorden blijkt wel, dat men hier met een vaststaande formule te doen heeft (n.l. de overgang met *τε*) en dat deze formule op de jeugdijaren betrekking heeft.

PIONIUS, *Vita Polycarpi* 3: Polycarpus werd als slaaf door een godvrezende vrouw gekocht; *ἔστι δὲ τοῦτο (τὸ παιδάριον) τῷ γένει ἀπὸ ἀνατολῆς; van deze vrouw wordt gezegd ἡγαλλιάσατο ἀνατρέφουσα κοσμίως καὶ παιδεύουσα τὴν ἐν Κυρίῳ παιδείαν.*

Het scheen voor dit onderzoek niet noodzakelijk om, waar deze trias op zovele plaatsen uit de Griekse litteratuur voorkomt, nog naar parallellen in de Latijnse letterkunde te zoeken; men vergelijkte bijv. Seneca, *Benef.* III 17, 4 *apud quem non parentum qui debet, honor est, non educatoris, non praeceptorum* (de Vulgata leest in Hand. 22 : 3

¹⁾ W. Bauer, *a.a.O.*, Sp. 114.

²⁾ Vgl. over deze figuur als laatste bewerking van het materiaal R. Boulogne, *De plaats van de paedagogus in de Romeinse cultuur*, Groningen-Djakarta 1951 (diss. Utrecht); hierin wordt wel, zoals de titel ook zegt, speciaal op de Romeinse cultuur gelet, maar het door hem getekende beeld is ook voor het Griekse deel van het keizerrijk toepasselijk.

natus, nutritus, eruditus). Collega H. Wagenvoort vestigde mijn aandacht nog op Varro fr. 5 *educit obstetrix, educat nutrix, instituit paedagogus, docet magister*. Deze schijnbare vier-deling is in werkelijkheid een variant op de trias, want de arbeid van nutrix en paedagogus behoort wat sfeer betreft bijeen. In verband hiermee zij gewezen op Plutarchus, *Quomodo adolescens poetas audire debeat* 14 (p. 36 E): Plutarchus betoogt daar, dat gedichten kunnen helpen door hun bekoorlijke vorm om de kinderen al enigszins met de gedachten der filosofen, die het hoogste doel van ware opvoeding zijn, bekend te maken; wat de kinderen daar bij de wijsgeren te horen krijgen, is geheel anders dan wat zij thuis meestal vernemen bijv. over levensgeluk: *ἀνάπλευς ὃν ἤκουε τῆς μητρὸς αἰεὶ καὶ τίτθης καὶ νῆ Δία τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ παιδαγωγοῦ*. Deze plaats is daarom ook zo interessant, omdat hij laat zien, hoe het in huis toeging (vgl. beneden blz. 42).

Het voorkomen van deze drie begrippen (met variatie's) als een samenhangend geheel bij schrijvers als Plato en Isocrates, Philo en Josephus (?), Plutarchus en Clemens Alexandrinus, Jamblichus en Eusebius, dus alle schrijvers, die een litterair Grieks hanteren, bewijst wel, dat men hier met een vaste formule (*topos*) te doen heeft. Juist uit de aanwending bij Clemens en Eusebius, die hierbij afwijken van en dus niet beïnvloed zijn door Lukas, ziet men, dat het een vast schema is: nu eens in een korte formule, dan weer uitgewerkt als thema. Op deze wijze behoorde men over iemands jeugdontwikkeling te schrijven. Dat dit stijlmotief ook aan Lukas niet onbekend was, blijkt uit het feit, dat hij er ook op een andere plaats van gebruik maakt n.l. Hand. 7 : 20–22, waar de geschiedenis van Mozes' jeugd in Egypte onder afwijking van de versie in LXX, maar met treffende parallel bij Philo, volgens dit schema wordt weergegeven (deze plaats zal later, blz. 23 v.v., afzonderlijk behandeld worden, aangezien hij een uitvoeriger behandeling verdient). Een kleine, maar niet onbelangrijke bijzonderheid mag hierbij opgemerkt worden: in Hand. 7 : 20 v. en 22 : 3 heeft het werkwoord *παιδεύω* de betekenis van „opvoeden” in overeenstemming met het litteraire Grieks, maar in onderscheid met de overige plaatsen in het N.T., waar het in aansluiting bij de LXX gelijk is aan „tuchtigen”¹⁾. Lukas beweegt zich hier dus kennelijk in de sfeer van het litteraire Grieks. Dit past volkomen bij het karakter van zijn vormgeving, die verschillende van dergelijke trekjes vertoont²⁾.

In het licht van deze feiten schijnt het mij ongeoorloofd om dit

¹⁾ Vgl. W. Bauer, *a.a.O.*³, Sp. 1005–1006 en thans ook het zoeven verschenen boek van W. Jentsch, *Urchristliches Erziehungsdenken*, Gütersloh 1951, S. 142.

²⁾ J. de Zwaan, *The Greek of Acts*, in: *the Beginnings of Christianity*, London 1922, vol. II, p. 35 ff.

drietal te verbreken¹⁾ en het te doen voorkomen, alsof de beide laatste termen eigenlijk ongeveer van gelijke betekenis zijn. Integendeel, juist omdat het hier een bewust gekozen litterair motief betreft, is het waarschijnlijk, dat ieder van de termen een specifieke nuance vertoont, een bepaald stadium op de levensweg aangeeft. Wanneer dit zo is, dan moet dit onderscheid natuurlijk ook in vertaling en verklaring tot zijn recht komen. Dat de „geboorte” een bijzonder moment op de levensweg is, zal niemand bestrijden. Of dit nu ook impliceert, dat men, gelijk bij Hand. 22 : 3 telkens het geval is (zie boven blz. 6), dit ook op de jeugdijaren betreft, schijnt met de hiervoor aangehaalde teksten voor ogen buitengewoon onwaarschijnlijk. Maar voor alle dingen is nu een nauwkeurig onderzoek naar de verschillen tussen *ἀνατρέφω* en *παιδεύω* noodzakelijk.

3. Dit onderwerp brengt ons op het zeer verwaarloosde gebied van de N.T.ische synonymiek. Moest Torm reeds een twintig jaar geleden klagen, dat hierop sinds het einde van de vorige eeuw weinig meer gewerkt was, sedertdien is er geen keer ten goede gekomen²⁾. In de oudere litteratuur wordt het hier bedoelde begrippenpaar niet behandeld. De nieuwere commentatoren zeggen er vrijwel niets over. Voor de onderscheiding, die men bijv. bij Lake-Cadbury en Grosheide aangegeven vindt (vgl. boven blz. 7), zoekt men tevergeefs naar toelichting. Zahn heeft terecht tegen veronachtzaming van het verschil tussen de twee woorden bezwaar gemaakt³⁾, maar ook hij geeft geen licht uit het Griekse woordgebruik. In plaats daarvan krijgt men te lezen een verklaring door verband met Hand. 23 : 10-22: Paulus zou een tijdlang bij zijn oudere zuster, die in Jeruzalem woonde, in huis zijn geweest en deze zou zich met de „Erziehung” na Paulus' achtste jaar belast hebben (*ἀνατεθραμμένος*), terwijl daarna de opleiding tot wetgeleerde bij Gamaliel (*πεπαιδευμένος*) was gevolgd. Het onoverkomenlijk bezwaar tegen deze hele constructie van Zahn is, dat het bericht van Hand. 23 in een veel later tijd valt, n.l. na de grote zendingsreizen; allerlei wat Zahn over deze zuster vertelt, is pure phantasie, want met geen enkel woord wordt in Hand. gezegd, dat zij ouder dan Paulus zou geweest zijn of dat haar broer bij haar in huis zou zijn geweest. Wanneer men niet via

¹⁾ Zoals bijv. in de vertaling van H. Menge en in die van H. W. Beyer, *a.a.O.*, S. 134.

²⁾ F. Torm, *Hermeneutik des Neuen Testaments*, Göttingen 1930, S. 90-91.

³⁾ Th. Zahn, *Die Apostelgeschichte des Lukas*¹⁻², Leipzig-Erlangen 1921, Bd. II, S. 751.

Griekse teksten iets over *ἀνατρέφω* te weten zou kunnen komen, zou men wellicht tot een dergelijke hypothetische verklaring zijn toevlucht kunnen nemen, nu is het niets meer dan ijdel gepraat. In het vervolg zal deze tekst uit Hand. 23 : 16 v.v. nog wel onze aandacht vragen, op dit punt is er niets van te verwachten. Wonderlijk is de positie van Bauernfeind; niet zozeer om het onderscheid, dat hij tussen de beide verba ziet: „*πεπαιδευμένος* bezieht sich jedenfalls auf das eigentliche Studium des Gesetzes, *ἀνατεθραμμένος* wird die erste Kindheit umfassen” (waarbij men het met het onzekere „wird”, doch zonder philologisch bewijs stellen moet), als wel om de manier, waarop hij vervolgt: „Sowohl die Aussenpositionen des Judentums in der Diaspora wie seine Hochburg in Jerusalem haben auf Paulus ihren *vollen* Einfluss ausüben können¹⁾. Deze voortzetting is m.i. nogal onverwachts en curieus, vooral als men het door mij gecursiveerde woord zijn volle gewicht geeft: als *ἀνατεθραμμένος* inderdaad de eerste kinderjaren omvat, is het onbegrijpelijk, hoe Tarsus zulk een invloed gehad kan hebben, dat hij „volledig” genoemd kan worden. Of de eerste of de tweede volzin van Bauernfeind moet onjuist zijn en ondertussen zijn wij nog even wijs. Wenden wij ons tenslotte voor een philologische hulp tot Walter Bauers woordenboek²⁾, dan vinden wij bij hem een onderscheiding tussen „leibliche Förderung = grossziehen, aufziehen” en „geistige Förderung = erziehen”, onder welke laatste betekenis dan Hand. 22 : 3 opgegeven wordt. Merk men echter op, dat twee verzen van dezelfde passage, n.l. Hand. 7 : 20 en 21 over deze beide betekenisschakeringen verdeeld worden, dan vraagt men zich toch af, of de zaak wel precies klopt, en wordt een nader onderzoek van de Griekse teksten eerst recht noodzakelijk. Ook het recente werk van Jentsch over „Urchristliches Erziehungsdenken”³⁾ helpt in dit opzicht niet verder, daar hij zich geheel op het begrip *παιδεύω* schijnt te concentreren; bij de goede eigenschappen, die dit boek vertoont, is het een merkwaardige omissie, dat hij aan *τρέφω* en verwanten vrijwel volkomen voorbijgaat.

Naast het drietal, dat hiervoor besproken werd, komt ook menigmaal in de Griekse litteratuur het tweetal termen (*ἀνα*)*τρέφω* en *παιδεύω* naast elkander voor. Maar uit plaatsen als Plato, Crito 54 A de wetten spreken tot Socrates *ἀλλὰ δὴ τῶν παιδῶν ἕνεκα βούλει ζῆν, ἵνα αὐτοὺς ἐκθρέψῃς καὶ παιδεύσεις; τί δέ; εἰς Θετταλίαν αὐτοὺς ἀγαγὼν θρέψεις τε καὶ παιδεύσεις, ξένους ποιήσας, ἵνα καὶ*

¹⁾ O. Bauernfeind, *Die Apostelgeschichte*, Leipzig 1939, S. 252.

²⁾ Bauer⁴, Sp. 114.

³⁾ W. Jentsch, *a.a.O.*

τοῦτο ἀπολαύσωσιν; ἢ τοῦτο μὲν οὐ, αὐτοῦ δὲ τρεφόμενοι σοῦ ζῶντος βέλτιον θρέφονται καὶ παιδεύονται, μὴ ξυνόντος σοῦ αὐτοῖς; ¹⁾ Demosthenes, *ad Boeot.* 40, 50 ἀπὸ τοῦ τόκου τῆς προικὸς καὶ τρέφεσθαι καὶ παιδεύεσθαι en Plutarchus, *Lycurgus* 16 (50A) οὐδ' ἐξῆν ἐκάστῳ τρέφειν οὐδὲ παιδεύειν, of *de liberis educ.* 7 (5A) ἐπειδὴν κακῶς μὲν θρέψωσι κακῶς δὲ παιδεύσωσι kan men niet veel opmaken, dat tot verheldering van het onderscheid dient. Wel kan men uit deze en de hiervoren gegeven voorbeelden (blz. 13 v.v.) met vrij grote zekerheid afleiden, dat deze beide begrippen niet als identiek werden beschouwd, doch dat een zeker onderscheid werd gevoeld. Maar welk? Een definitie uit de klassieke oudheid omtrent deze begrippen is me niet onder de ogen gekomen, wel een zeer instructief voorbeeld van een scherpe tegenstelling, die naar de juiste opmerking van Trench ²⁾ voor een nauwkeurige begripsbepaling van dienst kan zijn.

In zijn grote werk „tegen de Christenen”, dat in zijn geheel verloren is gegaan ³⁾, heeft Porphyrius blijkens een fragment, dat Eusebius bewaard heeft (*Hist. Eccl.* VI 19,7), zich fel over Origenes uitgelaten. Het heet daar: Ἀμμώνιος μὲν γὰρ Χριστιανὸς ἐν Χριστιανοῖς ἀνατραφεὶς τοῖς γονεῦσιν, ὅτε τοῦ φρονεῖν καὶ τῆς φιλοσοφίας ἤγατο εὐθὺς πρὸς τὴν κατὰ νόμους πολιτείαν μετεβάλετο, Ὡριγένης δὲ Ἕλληνα ἐν Ἕλλησιν παιδευθεὶς λόγοις, πρὸς τὸ βαρβαρὸν ἐξώκειλεν τόλμημα. De historische juistheid van deze mededelingen wordt door Eusebius met felheid bestreden (§ 9—10), maar behoeft in dit verband niet nader onderzocht te worden. Voor ons doel is het voldoende, dat de beide gezochte werkwoorden hier in hetzelfde verband en als tegenstelling voorkomen. Stellen wij ons op het standpunt van de scherpe en scherpzinnige bestrijder der Christenen, de wijsgeer, die in de Christen Origenes een geduchte concurrent, a.h.w. de negatie van zijn eigen positie in persoon zag: zonder Origenes immers zou Porphyrius naar eigen mening het Christendom eenvoudig als onwijsgerig, niet op de hoogte der beschaving hebben kunnen brandmerken, maar met Origenes is dit uitgesloten. Voor Porphyrius is de Griekse wijsbegeerte het hoogste levensideaal en het Christendom een „barbaarse brutaliteit” ⁴⁾. Binnen dit kader worden de levens van Ammonius Saccas, de grondlegger van de

¹⁾ Enkele andere plaatsen in Liddell-Scott, *l.l.*, vol. II, p. 1814 b.

²⁾ R. C. Trench-H. Werner, *Synonyma des Neuen Testaments*, Tübingen 1907, S. XI.

³⁾ Vgl. A. B. Hulén, *Porphyry's work against the Christians*, *Yale Studies in religion* vol. I, New Haven (Conn.) 1933.

⁴⁾ De tegenstelling tussen „de levenswijze volgens de wetten” en een „barbaarse stoutmoedigheid” kan hier niet verder besproken worden; men zie hierover J. Jüthner, *Hellenen und Barbaren*, Wien 1923.

Neo-Platonische school, waartoe ook Porphyrius behoorde, en Origenes gemeten. De eerste heeft ondanks het weinig-goedsvoorspellende begin in zijn Christelijk ouderlijk huis naar Porphyrius' oordeel het goede deel gekozen, toen hij met de Griekse filosofie in aanraking kwam, terwijl Origenes ondanks zijn studie en opvoeding in de Griekse literatuur in de barbarie verzeild raakte.

Uit deze tekst kunnen de volgende conclusie's getrokken worden:

- a) *ἀνατροφείς* en *παιδευθείς* mag men niet op één lijn stellen of als identieke begrippen opvatten; door het verband wordt integendeel vereist, dat het niveauverschil tussen beide zo groot mogelijk is, al hebben beide met de ontwikkeling van een mens te maken;
- b) de *παιδεία* staat hoger dan de *ἀνατροφή*; daardoor is de groei van Ammonius, die deze *παιδεία* bereikte ondanks zijn christelijke *ἀνατροφή*, des te bevooronderenswaardiger; de terugval van Origenes, die van de *παιδεία* reeds kennis genomen had, des te afkeurenswaardiger en pijnlijker; dat Porphyrius deze maatstaf hanteert, behoeft niet te verwonderen;
- c) het *ἀνατρέφειν* geschiedt in het ouderlijk huis;
- d) dit heeft kennelijk betrekking op het *ganse* kinderleven tot een tijd van geestelijke rijpheid (*τοῦ φρονεῖν*) gekomen is, en men kennis van de filosofie, al is het maar in de eerste aanvang ¹⁾, gaat krijgen.

De hier ontwikkelde inhoud en wederzijdse afgrenzing der begrippen is geen specialiteit van Porphyrius of een late ontwikkeling der woorden. Het past geheel in het beeld van Griekse opvoeding en onderwijs.

In Appendix I is een nader onderzoek naar de betekenis van (*ἀνα*)*τρέφω* ingesteld. De resultaten hiervan kunnen aldus worden samengevat. Het (*ἀνα*)*τρέφειν* vindt plaats in het ouderlijk huis, waarbij moeder en vader de hoofdrol vervullen. De oorspronkelijke betekenis van „voeden”, die altijd sterk aan dit werkwoord eigen gebleven is, vormde de grondslag van het kinderleven, maar werd ook betrokken op alles, wat met de beginstadiën der opvoeding verbonden was. Het beweegt zich wel sterk in de fysieke sfeer, zoals het in deze fase der ontwikkeling begrijpelijk is, maar blijft niet tot het zogen en voedselverstrekken beperkt. Het begin berust bij de vrouwen, hetzij moeder of voedster (*τροφός*), die ook door hun vertelsels een eerste geestelijke vorming geven. Deze periode moest volgens Chrysippus tot het derde jaar duren. Daarna ging

¹⁾ *ἄπτομαι* = zich hechten aan, ondernemen, bezig zijn met, vgl. Liddell-Scott, vol. I, p. 231 en Plutarchus, *De liberis educandis* 20 (14 B): *ζηλώσαντας Ἐὐρουδίεην, ἣτις Ἰλλυρίς οὖσα καὶ τριβάσβαρος, ὁμῶς ἐπὶ τῇ μαθήσει τῶν τέκνων ὀφὲ τῆς ἡλικίας ἤγατο παιδείας.*

de zorg meer over op de vader, die, vooral in de keizertijd, als hij over de middelen beschikte, dit aan een slaaf, de „paedagoog” overliet ¹⁾. Op de vader rustte vooral ook de taak om het kind lezen te leren. Wat het kind hier thuis leert, heeft betrekking op de taal, de zeden, de vorming van het karakter, het bijbrengen van de elementaire plichten tegenover ouders, goden en staat. Het voorbeeld werkt hier sterk en daarom is het van zulk een eminent belang, hoe de ouders zelf zich gedragen en aan wie zij hun kinderen toevertrouwen. Dit duurt tot het kind naar school gaat en hij in de handen van leermeesters gesteld wordt, die voor het *παιδεύειν* zorgdragen; de typisch intellectuele vorming van de geest door onderwijs tot deugd, tot algemene beschaving door middel van de studie.

Het Griekse taalgebruik is in dit opzicht voor de leiding van het kinderleven tot volwassenheid van de tijd van Plato af constant. Wij kunnen hieruit de volgende conclusies trekken:

- a) wanneer van (*ἀνα*)τρέφω sprake is, dan heeft men hierbij steeds de sfeer van het ouderlijk huis voor ogen;
- b) er bestaat geen reden om voor *ἀνατρέφω* twee nuances aan te nemen, zoals Bauer deed door te onderscheiden tussen lichamelijke en geestelijke opvoeding; het begrip omvat beide zijden;
- c) het verschil tussen *ἀνατρέφω* en *παιδεύω* wordt onvoldoende omschreven door Lake-Cadbury en Grosheide met het onderscheid tussen lichamelijke en geestelijke opleiding, aangezien dit tegelijkertijd zou kunnen plaats vinden, terwijl uit de teksten blijkt, dat hierdoor *achtereenvolgende* stadia op de levensweg worden aangeduid; eerst thuis, daarna onder leiding van leraars; het eerste vertale men met „opvoeding”, het tweede met „onderwijs”.

Het drietal termen, waarover hiervoor gesproken werd (blz. 13 v.v.) als een vaststaande reeks, heeft dus duidelijk betrekking op drie achtereenvolgende stadia van de menselijke ontwikkelingsgang tot volwassenheid en geeft de saillante punten, die daarvoor beslissend zijn, aan. Nu eens in een simpele opsomming, dan weer als het stramien voor een meer gedetailleerde bespreking, zoals bij Philo, Plutarchus of Quintilianus ²⁾, werden aangegeven: de *γένεσις* (niet alleen het feit van de geboorte, maar ook de omstandigheden, waaronder deze plaats vond, de aanleg, die deze meegaf), de (*ἀνα*)τροφή (de huiselijke sfeer en groeimogelijkheden) en de *παιδείσις* (de intellectuele vorming).

¹⁾ Zie Boulogne, *t.a.p.*, blz. 31.

²⁾ Het is mogelijk, dat de oorspronkelijk korte opgave later onder invloed van de rhetoriek als „Leit-motiv” gebruikt wordt voor nieuw uitgewerkte beschrijvingen.

4. Dat dit schema ook aan Lukas bekend was, blijkt uit Hand. 7 : 20–22, zoals reeds op blz. 17 werd opgemerkt. Het is gewenst deze plaats nog even uitvoeriger te bezien. In de rede van Stephanus, de Hellenist (6 : 1 v.v.!), heet het daar: *ἐν ᾧ καιρῷ ἐγεννήθη Μωϋσῆς καὶ ἦν ἀστειὸς τῷ θεῷ, ὃς ἀνετράφη μῆρας τρεῖς ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ πατρὸς, ἐκτεθέντος δὲ αὐτοῦ ἀνείλατο αὐτὸν ἡ θυγάτηρ Φαραώ καὶ ἀνεθρέψατο αὐτὸν ἑαυτῇ εἰς νόον καὶ ἐπαιδεύθη Μωϋσῆς πάσῃ σοφίᾳ Αἰγυπτίων.* Hier wordt dus eerst over Mozes' geboorte gesproken; vervolgens wordt meegedeeld, dat hij door zijn ouders werd opgevoed en dan, wanneer dit verder onmogelijk blijkt (vgl. vs. 19), neemt de dochter van de Pharao de rol der ouders over. Lukas gebruikt hier de typische term voor „te vondeling leggen”¹⁾ en ter illustratie kan men deze woorden van Boulogne citeren: „de volledige taak van ouder vervulde ook iemand, die een vondeling tot zich nam”, geschreven met het oog op een plaats uit Suetonius, maar zonder gedachte aan Handelingen²⁾. Gezien het Griekse spraakgebruik is er dan ook niet de minste reden om hier twee schakeringen in het begrip aan te brengen, zoals Bauer wilde. Tenslotte komt dan in vs. 22 de derde phase, het onderwijs in de wijsheid der Aegyptenaren met het typische *παιδεία*.

Wanneer men deze beschrijving van Mozes' jeugd met de versie van het Oude Testament (Exod. 2 : 1–10) vergelijkt, valt het verschil terstond in het oog; van het „onderwijs” wordt daar bijv. helemaal niet gesproken; het gebruik van *παιδεύω* (vgl. blz. 17) en *ἐκτιθήμι* (zie boven) wijst op Hellenistische terminologie. Hieruit mag men wel concluderen, dat Lukas het verhaal weergeeft op een wijze, die gangbaar was, gebruik maakt van een schema, dat aan Griekse lezers vertrouwd was. Joachim Jeremias heeft erop gewezen, dat de trek van het „onderwijs in Egypte” alleen in de Hellenistische Mozes-legende te vinden is³⁾, maar het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat men hier met een bepaalde vaststaande legende te maken heeft, maar dat èn Lukas èn Philo van dezelfde soort schematisering en stylering der geschiedenis voor hun Hellenistische lezers gebruik maken.

Het is interessant, ook met het oog op het spraakgebruik, om hier de weergave van de jeugd van Mozes bij Philo en Josephus ter vergelijking te citeren.

¹⁾ J. H. Moulton–G. Milligan, *The Vocabulary of the Greek Testament*, London 1930, p. 199, s.v. en Liddell–Scott, vol. I, s.v.

²⁾ Boulogne, *t.a.p.*, blz. 57. — Bauer⁴⁾, Sp. 114 citeert nog Eutecnius 4, p. 41, 18 *Διώνυσον ἐκ τοῦ κιβωτίου δεξάμενος ἀνεθρέψατο*.

³⁾ J. Jeremias, *Μωϋσῆς*, in: G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Stuttgart o.J. (1942), Bd. IV, S. 870 (een uitstekend artikel).

Philo, *de Vita Mosis* liber I (indeling naar de uitgave van Cohn-Wendland IV, p. 120 sqq): § 5 *Μωσῆς γένος μὲν ἐστὶ Χαλδαῖος, ἐγεννήθη δ' ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐτράφη* waarop verteld wordt, waarom zijn voorouders naar Egypte gekomen zijn, en over zijn ouders § 7 *πατρός δὲ καὶ μητρός ἔλαχε τῶν καθ' ἑαυτοὺς ἀρίστων*. Een nieuw element wordt in het verhaal gebracht met de woorden § 8 *τροφῆς δ' ἠξιώθη βασιλικῆς*. Wegens zijn schoonheid verachten zijn ouders na zijn geboorte (*γεννηθεὶς*) het bevel van de tyran en wordt hij heimelijk thuis gezoogd (*γαλακτοτροφηθῆναι* § 9); als dit niet langer mogelijk blijkt, leggen zijn ouders hem onder tranen te vondeling (*ἐκτιθέασι* § 11), terwijl zij over de periode, dat zij hem thuis gehouden hebben, zeggen: *ἀνεθρόγαμεν* (§ 11). Daarna wordt uitvoerig verteld, hoe de kinderloze dochter van Pharaο hem vindt, als een van de Hebreeuwse jongetjes herkent en *βουλεύεσθαι περὶ τῆς τροφῆς αὐτοῦ*, omdat zij het gevaarlijk vond hem terstond bij de koning te brengen (§ 15). Zijn moeder wordt dan zijn voedster (*γαλακτοτροφηθῆναι; τροφεύσειν*), dank zij *ἐπινοία θεοῦ τῶν πρώτων τροφῶν τῷ παιδί γνησίας ἐντροπέζοντος* (§ 16-17). Als hij dan gespeend is, brengt zijn *μήτηρ ἅμα καὶ τροφός* hem naar de prinses, die met een gefingeerde zwangerschap hem *νόον ποιεῖται* (§ 18-19). Hoe het hem dan in het paleis verging, wordt in de volgende woorden getekend: *τροφῆς οὖν ἤδη βασιλικῆς καὶ θεραπείας ἀξιοῦμενος οὐχ οἷα κομῶν νήπιος ἦδετο τωθασμοῖς καὶ γέλωσι καὶ παιδιαῖς, καίτοι τῶν τῆν ἐπιμέλειαν αὐτοῦ παρεληφόντων ἀνέσεις ἔχειν ἐπιτροπέοντων καὶ μηδὲν ἐπιδεικνυμένων σκωθροπόν, ἀλλ' αἰδῶ καὶ σεμνότητα παραφαίνων ἀκούσμασι καὶ θεάμασι, ἃ τὴν ψυχὴν ἐμελλεν ὠφελήσειν, προσεῖχε* (§ 20). In § 21 wordt daarna verteld, dat hij Egyptische en Griekse leermeesters kreeg (let op de overgang: *διδάσκαλοι δ' ἐθνῶν ἀλλοτρίων ἄλλοι παρήσαν*), waarbij het studieprogramma, dat § 23 opgeeft, typisch Grieks is samengesteld (*τὴν δ' ἄλλην ἐγκύκλιον παιδείαν*), maar zo, dat eigenlijk alles, wat te weten valt, zijn geestelijk eigendom werd. Daarmee is de opvoeding afgesloten: § 25 *ἤδη δὲ τοὺς ὅρους τῆς παιδικῆς ἡλικίας ὑπερβαίνων* geeft hij zich niet over aan ongebonden lusten, waartoe zijn hoge positie hem in staat stelde, maar is *σώφρων* (§ 25-29). Hij is niet opgeblazen door het geluk en ziet niet neer op de verachten, zoals menigmaal gebeurt¹⁾: § 31 *ὑπερόπται μὲν οἰκείων καὶ φίλων εἰσὶ, νόμον δὲ παραβαίνουσι, καθ' οὓς ἐγενήθησαν καὶ ἐτράφησαν, ἔθνη δὲ πάτρια, οἷς μέμφεις οὐδεμία πρόσεστι δικαία, κινούσων ἐκδεδιτημένοι*. Mozes echter *τὴν ἀγγενοικίην καὶ προγονοικίην ἐζήλωσε παιδείαν* § 32.

Tot zover Philo's weergave van Exod. 2 :1-10. Het is opvallend dat hier het drievoudig schema eigenlijk *tweemaal* gebruikt wordt: eerst van § 5-24 (n.l. 5-7 geboorte; 8-20 *ἀνατροφή* in dubbele zin; 20-24 *παιδεία*) en daarna in § 31-32. Er wordt op gewezen, dat bij Mozes meer sprake van *ἀνάμνησις* dan van *μάθησις* is; hij wordt hier ook meer getekend als de kritische onderzoeker van alles dan als de leerling § 24. Maar in de heftige uitval tegen de „geluksvogels”, die de eerste beginselen der *ἀνατροφή* overtreden, wordt Mozes geprezen, bij

¹⁾ Deze handelwijze om „de voorvaderlijke zeden te verachten”, is ook voor een Griek uiterst verachtelijk, het leren daarvan behoorde immers tot de eerste beginselen van de huiselijke opvoeding (zie blz. 43). Voor een Jood betekende dit het verzaken van de Wet Gods. Vermoedelijk wel terecht ziet L. Cohn, *Die Werke Philos von Alexandria*², Breslau 1931, S. 229, Nt. 2 hier een weerslag op gebeurtenissen, die in Philo's eigen familie hebben plaats gegrepen.

wie „geboorte, opvoeding en onderwijs” alle in één lijn lagen, n.l. die van de voorvaderlijke godsdienst; hij hield zich ook aan de Joodse *παιδεία* en niet aan die der Egyptenaren¹). Deze schijnbare tegenstrijdigheid in Philo's beschrijving heeft ongetwijfeld niet alleen de kracht van „toepassing op de preek”, maar ook een polemische spits: wel was Mozes in alle wetenschap ingewijd, maar . . . zijn *παιδεία* was eigenlijk Joods. In dit opzicht is er een typisch onderscheid met de voorstelling in Hand. 7 waar te nemen. Philo is in alle omstandigheden apologet van het Jodendom; in Hand. 7 : 20 v.v. ontbreekt deze toon.

Josephus, *Antiq. Jud.* II 9,3-10,1 § 210-238, geeft een geheel andere paraphrase. Volgens hem was de vader van Mozes voor diens geboorte in grote nood, wat hij moest doen, maar in een droom heeft God hem gerustgesteld: want het kind, welks geboorte de Egyptenaren vreesden, zou het zijne zijn, maar hij zou zijn belagers ontsnappen en grootgeworden (*τραφείσθαι δὲ παραδόξως*) zou hij de Hebreëen bevrijden en zich een eeuwige naam verwerven. Van § 210-218 worden de omstandigheden, waaronder Mozes' geboorte plaats vond, dus beschreven. Daarna volgt een beschrijving, hoe Mozes drie maanden in het ouderlijk huis werd gevoed (§ 218 *καὶ τρεῖς μὲν μῆνας παρ' αὐτοῖς τρέφονσι λανθάνοντες*), maar hoe men hem dan noodgedwongen en vertrouwend op Gods hoede te vondeling legt, waarna hij door de dochter van de Pharao Thermouthis gevonden wordt (§ 219-224), want *τοσαύτη γὰρ ὁ θεὸς περὶ Μωσῆν ἐχρήσατο σπουδῇ ὡς ὑπ' αὐτῶν τῶν καταρρησισμένων διὰ τὴν αὐτοῦ γένεσιν καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐκ τοῦ ἐκ τοῦ Ἑβραίων γένους ἀπώλειαν ποιῆσαι τροφῆς καὶ ἐπιμελείας ἀξιοθῆναι* (§ 225). Mozes weigert de borstvoeding van Egyptische vrouwen, waarop ongeweten Mozes' eigen moeder als zijn voedster optreedt (§ 227 *καὶ δεηθείσης τῆς βασιλίδος πιστεύεται τὴν τροφὴν τοῦ παιδίου πρὸς τὸ πᾶν*). In § 230 volgt, hoe Mozes in verstand zijn leeftijd ver vooruit is, wat hij bij zijn spelletjes, die een belofte voor de toekomst inhielden, toonde. Over zijn derde jaar wordt speciaal gesproken (vgl. het advies van Chrysippus, blz. 42!): § 230 *καὶ τριετὴ μὲν αὐτῷ γεγενημένω θαυμαστὸν ὁ θεὸς τὸ τῆς ἡλικίας ἐξῆρεν ἀνάστημα*. Omdat Thermouthis zelf kinderloos is, neemt ze Mozes als kind aan (§ 232 *παῖδα ποιεῖται*), waarbij ze o.a. de woorden gebruikt: *ἀναθρεψαμένη παῖδα μορφή τε θεῖον καὶ φρονήματι γενναῖον*; als ze dan Mozes op de knieën van de Pharao plaatst, grijpt Mozes diens kroon, gooit deze op de grond en vertrapt hem, waarin de Egyptenaren een slecht voorteken zien, maar Thermouthis weet het onheil te bezweren. In § 236 heet het dan: *ἐτρέφετο οὖν πολλῆς ἐπιμελείας τυγχάνων*; de Joden zijn met goede hoop vervuld, *δὲ ὑποφίας δ' εἶχον Αἰγύπτιοι τὴν ἀνατροφήν αὐτοῦ*. Het verhaal van de jeugd van Mozes sluit Josephus af met de mededeling (§ 238) *Μωσῆς μὲν οὖν τῷ προειρημένῳ τρόπῳ γεννηθείς τε καὶ τραφείς καὶ παρελθὼν εἰς ἡλικίαν*.

In dit verhaal is het opvallend, dat over het „onderwijs” der Egyptenaren met geen woord gerept wordt. Waar men het zou verwachten, spreekt Josephus van *ἀνατροφή*! Op de drievoudige formule biedt hij een merkwaardige variant aan het slot van zijn betoog²).

¹) Men zie ook, hoe het aan het slot van § 32 heet: *τὰ μὲν τῶν εἰσποιησμένων ἀγαθὰ, καὶ εἰ λαμπρότερα καιροῖς, νόθα εἶναι ὑπολαβόν, τὰ δὲ τῶν φύσει γονέων, εἰ καὶ πρὸς ὀλίγον ἀφανέστερα, οἰκεία γούν καὶ γνήσια*.

²) Hij gebruikt hier het woord *οὖν*, vgl. daarover mijn opmerkingen in: *I Clement 34 and the „Sanctus”*, in: *Vigiliae Christianae* V (1951), p. 221-222; dit geeft duidelijk aan een soort conclusie van het voorafgaande en overgang naar het nieuwe op grond van deze conclusie.

Dit is natuurlijk niet toevallig, al kan men er op wijzen, dat het verhaal in Exod. 2 het onderwijs ook niet vermeldt, maar hangt met de apologetische strekking van Josephus' Antiquit. tezamen. De ware *παιδεία* is voor hem onderwijs in de Thora (de Wet), zie beneden. Tenslotte zij er nog op gewezen, dat (*ἀνα*) *τροφή* hier dus kennelijk weer niet alleen van lichamelijke voeding gebruikt wordt, maar van het ganse verblijf in het pleeggezin (blz. 23).

In dit verband mogen ook enkele regels van de Joodse tragicus Ezechiël (2de eeuw v. Chr. ¹⁾), die bij Eusebius, *Praep. Evang.* IX 28 bewaard zijn, geciteerd worden, waar „opvoeding” en „onderwijs” wel naast elkander genoemd worden:

ἐπεὶ δὲ καιρὸς νηπίων παρήλθε μοι,
ἤγρεν με μήτηρ βασιλίδος πρὸς δώματα,
ἅπαντα μυθεύσασα, καὶ λέξασά μοι
γένος πατρῶν καὶ θεοῦ δοσρήματα.
ἕως μὲν οὖν τὸν παιδὸς εἶχομεν χρόνον,
τροφαῖσι βασιλικαῖσι καὶ παιδεύμασιν
ἅπανθ' ὑπισχεῖθ', ὡς ἀπὸ σπλάγγων ἐὼν.

Uit Hand. 7 : 20–22 blijkt dus duidelijk, dat voor de Schr. van Hand. ook de *ἀνατροφή* in de huiselijke sfeer viel en wel onderscheiden was van het *παιδεύειν*, dat door anderen geschiedde.

5. Voor wij nu hetgeen hiervoor over de betekenis van de door Lukas gebezigde termen gevonden werd, op de interpretatie van Hand. 22 : 3 toepassen, dient nog met een enkel woord over de Joodse opvoeding gesproken te worden ²⁾.

Volgens Josephus (c. *Apionem* I 12, § 60) leggen de Joden zich voor alle dingen toe op de *παιδοτροφία*. Ook hierbij wordt eerst over de taak van de moeder of min gesproken; het zogen duurde lang, nl. 2 tot 3 jaar ³⁾. De vader brengt daarna het kind de eerste beginselen van het lezen bij en zo spoedig mogelijk begint het onderricht in de Wet, waarbij vooral de gewenning een plaats heeft ⁴⁾. Het is ook de taak van de vader om zijn zoon een handwerk te leren. Waarschijnlijk bestonden reeds in de tijd van het Nieuwe Testament scholen, doch verplicht was dit onderwijs niet ⁵⁾. In dit verband is het opvallend, dat Lukas van Jezus vertelt: ἤλθεν

¹⁾ Over de datering van Ezechiël Tragicus, zie R. H. Pfeiffer, *History of New Testament Times*, New York 1949, p. 211.

²⁾ Vgl. hierover E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*⁴, Leipzig 1907, Bd. II, S. 492–497; S. Krauss, *Talmudische Archäologie*, Leipzig 1911–1912, Bd. II, S. 1–23; Bd. III, S. 199–239; G. F. Moore, *Judaism*, Cambridge (Mass.) 1927, vol. I, p. 309 ff.; W. Jentsch, *a.a.O.*, S. 117–139.

³⁾ Krauss, *a.a.O.*, Bd. II, S. 9.

⁴⁾ Krauss, *a.a.O.*, Bd. III, S. 229: „Ein Hauptmittel der Erziehung war bei den Juden zu allen Zeiten die Gewöhnung oder Anleitung (ἡγεσία) des elterlichen Hauses”.

⁵⁾ Schürer, *a.a.O.*, S. 494.

*εἰς Ναζαρά, οὗ ἦν (ἀνα)τεθραμμένος*¹⁾ (4 : 16; over schoolonderricht wordt hier niet gesproken, terwijl Lukas in Hand. de „drieslag” gebruikt en deze aantekening, zoals vergelijking met de andere Synoptici toont, een opmerking van hemzelf is!). Josua ben Gamaliël zou een leerplicht beginnend met het zesde of zevende jaar verplicht gesteld hebben²⁾. Wie het begeerde kon daarna natuurlijk bij een rabbijn zich verder in de kennis van de Wet gaan specialiseren. Bekend is de indeling in de studiegang uit Mischna *Pirke Aboth* V 21, op grond waarvan men menigmaal zegt, dat Paulus met zijn vijftiende jaar naar Jeruzalem is gegaan: „met het vijfde jaar tot de Bijbel, met het tiende tot de Mischna, met het dertiende tot de geboden, met het vijftiende tot de Talmoed; met het achttiende tot het huwelijk”³⁾.

Men kan in deze gang der opvoeding duidelijk de parallellie met de Griekse zien, hetgeen ook tamelijk wel in de aard der zaak lag: de ouderlijke opvoeding eerst, waardoor het kind aan de voorvaderlijke gebruiken gewend werd en de beginselen van lezen en schrijven leerde; daarna (eventueel) verbreding van de kennis bij professionele leraars⁴⁾. Een vorm van de drieslag, zoals die in de Griekse literatuur voorkomt, is mij uit het Oude Testament en de rabbijnse geschriften echter niet bekend.

Wel zou men deze reeks, toegepast op de Joodse opvoeding, kunnen terugvinden bij Philo, *Legatio ad Gaium* 16, § 115: *μόνους γὰρ Ἰουδαίους ὑποβλέπετο, ὡς δὴ μόνους τὰναντία προηρημένους καὶ δεδιδαγμένους ἐξ αὐτῶν τρόπων τινὰ σπαργάνων ὑπὸ γονέων καὶ παιδαγωγῶν καὶ ὑφηγητῶν καὶ πολὺ πρότερον τῶν ἱερῶν νόμων καὶ*

¹⁾ De handschriften hebben beide lezingen, zie het apparaat van Nestle, *a.l.*

²⁾ Bekend is de uitspraak uit de Talmud Babli, *Baba Bathra*, fol. 21 a (vert. van Goldschmidt, Bd. VII, S. 79–80): „R. Jehuda sagte im Namen Rabhs: Wahrlich es sei jenes Mannes, namens R. Jehošua b. Gamla, zum Guten gedacht, denn wenn nicht er, würde die Tora in Jisraél in Vergessenheit geraten sein. Anfangs plegte nämlich, wer einen Vater hatte, von ihm in der Tora unterrichtet zu werden, und wer keinen Vater hatte, lernte die Tora nicht Später aber ordnete man an, in Jerusalem Kinderlehrer anzustellen Aber immer noch plegte den, der einen Vater hatte, dieser hinzubringen und lehren zu lassen, wer aber keinen Vater hatte, kam nicht hin und lernte auch nichts; da ordnete man an, solche in jedem Bezirke anzustellen. Man führte ihnen (die Kinder im Alter) von sechzehn oder siebzehn Jahren zu, wenn aber der Lehrer über einen in Zorn geriet, schlug er aus und lief fort. Alsdann trat R. Jehošua b. Gamla auf und ordnete an, dass man Kinderlehrer in jeder Provinz und in jeder Stadt anstelle, denen man (die Kinder im Alter) von sechs oder sieben Jahren zuführte”. — Volgens Schürer, *a.a.O.*, S. 494 leefde deze Josua als hogepriester ± 65 n. Chr. — Men ziet, dat het vooral gaat om de studie van de Wet.

³⁾ Ed. K. Marti-G. Beer, Giessen 1927, S. 152–153.

⁴⁾ Schürer, *a.a.O.*, S. 384–386.

ἔτι τῶν ἀγράφων ἔθῶν ἕνα νομίζειν τὸν πατέρα καὶ ποιητὴν τοῦ κόσμου θεόν¹⁾ en Josephus, *c. Apionem* II 25, § 204: οὐ μὴν οὐδ' ἐπὶ τὰς τῶν παιδῶν γενέσεσιν ἐπέτρεπεν εὐωχίας συντελεῖν καὶ προφάσεις ποιῆσθαι μέθης, ἀλλὰ σώφρονα τὴν ἀρχὴν εὐθὺς τῆς τροφῆς ἔταξε (n.l. Mozes). καὶ γραμματα παιδεύειν ἐκέλευσεν καὶ τὰ περὶ τοὺς νόμους καὶ τῶν προγόνων τὰς πράξεις ἐπίστασθαι, τὰς μὲν ἵνα μιμῶνται, τοῖς δ' ἵνα συντρεφόμενοι μήτε παραβαίνωσι μήτε σκῆψιν ἀγνοίας ἔχωσι²⁾

In de laatste plaats is het echter niet duidelijk, wie het subject van het *παιδεύειν* is: ouders of leraars. Dit laatste punt wijst op een verschil tussen de Joodse en de Griekse opvoeding. Wat Plato en Plutarchus zeggen over het verschil, ja de tegenstelling tussen het onderwijs thuis en bij de leraars³⁾, kan zo van het Joodse onderricht niet gezegd worden. De *παιδεία* bewoog zich niet op een ander niveau dan de (*ἀνα*)τροφή. Het ganse leven van het begin af, ook thuis, werd door de Wet met zijn toepassing bepaald en het onderricht der leraars gaf daaraan een verdieping en verbreding⁴⁾. Dit gaf een continuïteit, waar de Griekse „*paideia*” soms een breuk vertoonde. Toch kon men natuurlijk ook, vooral waar de voortgezette Wetsstudie in het oog gevat werd, op de Joodse situatie het tweetal onderscheidende begrippen (*ἀνα*)τρέφειν en *παιδεύειν* toepassen.

6. Leest men nu Hand. 22 : 3 in het licht van de voorafgaande bespreking van het taalgebruik, dan moet men concluderen:

a) Lukas geeft hier een weergave van de levensgang en -ontwikkeling van Paulus, in een terminologie, die voor zijn Hellenistische lezers bekend was en op de Joodse situatie paste;

¹⁾ N.B. ἐξ αἰτῶν παραγάνων = van de wieg af, vgl. daarbij beneden blz. 44, waar dezelfde uitdrukking in dit verband voorkomt. — Vgl. ook 2 Tim. 3 : 15.

²⁾ De hier gevolgde tekst is die van Th. Reinach; Flavius Josèphe, *Contre Apion*, Paris 1930, vgl. daarbij Schürer, *a.a.O.*, II, S. 492, Nt. 18. — Vgl. hiermee de weergave, die Josephus geeft van de bepaling in een brief van Artaxerxes aan Ezra 1 Ezra 8 : 23–24 LXX ἀνάδειξον κοιτὰς καὶ δικαστὰς ὅπως δικάσωσιν ἐν ὅλῃ Συρίᾳ καὶ Φοινίκῃ πάντας, τοὺς ἐπισταμένους τὸν νόμον τοῦ θεοῦ σου καὶ τοὺς μὴ ἐπισταμένους διδάξεις. καὶ πάντες ὅσοι ἐὰν παραβαίνωσι καὶ τὸν νόμον τοῦ θεοῦ σου καὶ τοῦ βασιλικοῦ ἐπιμελῶς κολασθήσονται = Josephus, *Ant. Jud.* XI 5, 1 § 129–130 τοῖς ἀγροῦσι παρέξεις αὐτὸν (de Wet) μαθεῖν, ἵν' ἂν τις τῶν ὁμοειθῶν σου παραβαίῃ τὸν τοῦ θεοῦ νόμον ἢ τὸν βασιλικόν, ἐπόσχη τιμωρίαν ὡς οὐ κατ' ἀγνοίαν αὐτὸν παραβαίνων, ἀλλ' ὡς ἐπιστάμενος μὲν, τολμηρῶς δὲ παρακούων καὶ καταφρονῶν κολασθήσονται.

³⁾ Zie blz. 17 en 42.

⁴⁾ Voor de opdracht aan de ouders om de kinderen de geboden van de Wet te leren zie Deut. 4 : 9–10; daardoor verkreeg men „wijsheid”, vgl. Moore, *l.c.*, p. 312 ff. en W. Gutbrod, in: Kittel, *a.a.O.*, Bd. IV, S. 1049–1050.

- b) ἀνατεθραμμένος kan in dit verband alleen betrekking hebben op de opvoeding in het ouderlijk huis van de vroegste kinderejaren tot de schoolleeftijd; het πεπαιδευμένος ziet op het onderrecht, dat in overeenstemming met het Oosters gebruik¹⁾, „aan de voeten van” Gamaliël plaats vond;
- c) hierdoor wordt als vanzelf de strijdvraag over de interpunctie (zie blz. 12—13) opgelost; voor Griekse lezers, die de betekenis van ἀνατρέφω in zulk een verband kenden, zou het natuurlijk volkomen dwaas geweest zijn om hiermee „aan de voeten van Gamaliël” te verbinden; dit wordt door geen opmerking over het rythme van de zin ongedaan gemaakt; waarschijnlijk is de naam Gamaliël in het derde lid naar voren gehaald om daar terstond de volle nadruk op te laten vallen; inderdaad is de zaak der interpunctie, zoals Steinmann opmerkte, schijnbaar een kleinigheid, maar in feite voor de interpretatie zeer belangrijk; alleen heeft Steinmann daarmee het oordeel over zichzelf geveld, omdat hij de draagkracht der Griekse woorden niet behoorlijk onderzocht heeft!
- d) uit de tegenstelling tussen Tarsus als geboorteplaats en Jeruzalem als stad van de ἀνατροφή = opvoeding in huiselijke kring, en de παιδεία = studie bij Gamaliël, wordt duidelijk, dat *Paulus volgens deze tekst zijn jeugd jaren volledig in Jeruzalem heeft doorgebracht*; over opvoeding in Tarsus wordt met geen woord gerept. „Ik ben een Joods man, geboren in Tarsus in Cilicië, maar mijn ouderlijk huis, waar ik mijn eerste opvoeding genoot, stond in deze stad (Jeruzalem) en bij Gamaliël, u welbekend, heb ik een strikte opleiding als Pharisaeer genoten²⁾, zodat ik een ijveraar voor Gods zaak was, zoals gij allen heden nog zijt”, aldus zou men deze woorden enigszins parafraserend moeten vertalen.

ANDERE TEKSTEN, DIE MET PAULUS' JEUGD IN VERBAND GEBRACHT WORDEN

Naast Hand. 22 : 3, dat, zoals reeds op blz. 10 opgemerkt werd, de enige tekst met *concrete* gegevens voor Paulus' jeugd is, zijn er nog enkele andere plaatsen, die er mede in verband staan of gebracht zijn, te onderzoeken.

1. In Hand. 26 : 4—5 brengt Paulus ook in zijn verdediging voor Agrippa zijn levensgang ter sprake. Het eerste punt van zijn apologie is, dat de Joden, zo zij willen, over hem getuigen kunnen,

¹⁾ Zie hierbij de commentaar van Strack-Billerbeck, *a.a.O.*, Bd. II, S. 763—765.

²⁾ Zoals Coll. Waszink opmerkte, is het tweede deel van de zin chïastisch gebouwd.

dat hij als Pharisaer ¹⁾ geleefd heeft, want zij kennen hem. Dit wordt aldus uitgedrukt: τὴν μὲν οὖν βίωσίν μου ἐκ νεότητος τὴν ἀπ' ἀρχῆς γενομένην ἐν τῷ ἔθνει μου ἐν τῷ Ἱεροσολύμοις ἴσασι πάντες Ἰουδαῖοι, προοινώσκοντές με ἄνωθεν, ἐὰν θέλῳσι μαρτυρεῖν, ὅτι κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἴρεσιν τῆς ἡμετέρας θρησκείας ἔζησα Φαρισαῖος. De formulering is enigszins exuberant ²⁾, maar daardoor wordt met grote nadruk één punt onderstreept, n.l. dat zij hem reeds lang kennen. De Joden, hier bedoeld, zijn natuurlijk de aanwezige Joden uit Jeruzalem (vgl. vs. 2 met 25 : 7 en 14), de aanklagers moeten zelf als getuigen à décharge optreden (een beroep op Joden, die hem — stel, dat hij de eerste levensjaren in Tarsus had doorgebracht — daar gekend zouden hebben, had op dit moment geen zin!). Nu zegt Paulus, dat deze aanklagers hem van zijn jeugd af kennen. Kan de uitdrukking νεότης nog voor de „jeugd in het algemeen” ³⁾ gebruikt worden, dit wordt nader gepreciseerd door ἀπ' ἀρχῆς en bovendien προοινώσκοντες ἄνωθεν. Dit ἄνωθεν betekent niet eenvoudig „een lange tijd” ⁴⁾, maar staat parallel met ἀπ' ἀρχῆς en drukt eveneens uit: „van het begin aan” ⁵⁾. M.a.w. van zijn prilste jeugd af aan kunnen de Jeruzalemse Joden Paulus' leven overzien. Dit sluit voortreffelijk aan bij de hierboven gegeven exegeze van Hand. 22 : 3 en bevestigt deze op een ongedachte wijze. Het zou immers in deze situatie voor Paulus volmaakt zineloos geweest zijn, als dit verweer alleen betrekking had op zijn leven na zijn tiende of vijftiende jaar ⁶⁾, want dan kon men zijn argument ontzenuwd hebben met de opmerking: „toen gij naar Jeruzalem kwaamt, waart gij reeds bedorven”!

Nu zou dit alles volkomen kloppen, als er niet een klein woordje was, dat schijnbaar in een andere richting wijst, n.l. τε in de uitdrukking: ἐν τῷ Ἱεροσολύμοις. Dit immers kan men interpreteren als „onder mijn volk en in Jeruzalem”, zoals ook meestal geschiedt,

¹⁾ Vgl. hierbij Hand. 22 : 3, 6; Gal. 1 : 13, Phil. 3 : 5; A. Schlatter, *Die Theologie des Judentums nach dem Bericht des Josephus*, Gütersloh 1932, S. 205: „Das Ziel des Pharisäismus nennt immer wieder die Formel ἀκριβεία”.

²⁾ Preuschen, *a.a.O.*, S. 145 noemt dit „unerträglich”, zonder opgaaf van redenen.

³⁾ Grosheide, *t.a.pl.*, blz. 363: „niet kinderjaren, maar jonge jaren, 1 Tim. 4 : 12”; vgl. Bauer³, Sp. 888.

⁴⁾ Zo Lake-Cadbury, *Beginnings of Christianity*, vol. IV, p. 315, hoewel zij ook erkennen, dat de twee woorden synoniem kunnen zijn; de motivering van hun oordeel is me niet recht duidelijk en wordt waarschijnlijk bepaald door hun opvatting van Hand. 22 : 3. Men lette ook op het praefix προ.

⁵⁾ Zie Luk. 1 : 3; Liddell-Scott, *l.c.*, vol. I, p. 169, s.v. II en Bauer⁴, Sp. 140, sub 2 (voor een onderscheiding tussen a en b, zoals Bauer doet, schijnt mij niet de minste reden).

⁶⁾ Zoals men bij de gebruikelijke opvatting van Hand. 22 : 3 moet aannemen, zie boven blz. 6.

waarbij het eerste wijst naar Cilicië¹⁾. Dit is wel in overeenstemming met de gangbare opvatting van Paulus' jeugd, maar strijdt tegen de klare zin van de woorden van Hand. 22 : 3. Nu staat dit $\tau\epsilon$ teksteritisch niet vast²⁾, al wijzen de oudste getuigen wel in de richting, die voor handhaving pleit. Het is een voegwoord, waar Lukas — men mag wel zeggen als een uitzondering onder de N.T.ische schrijvers — een voorkeur voor heeft³⁾. Het is bovendien waarschijnlijker, zoals Zahn terecht opmerkt⁴⁾, dat het geschrapt is door latere overschrijvers, dan dat het toegevoegd is . . . om een exegetische puzzle te scheppen. Dat door de verbinding „onder mijn volk” met „in Jeruzalem” aan de woorden de bewijskracht, zouden ontbreken, zoals Steinmann zegt⁵⁾, is niet zonder meer duidelijk evenmin als de opmerking van Zahn⁶⁾, dat bij $\epsilon\theta\nu\omicron\varsigma$ opgevat als „volk” de toevoeging „in Jeruzalem” zakelijk dwaas wordt, waarom Zahn dan ook aan $\epsilon\theta\nu\omicron\varsigma$ de betekenis van „eparchie” geeft. Nu wordt elders in Hand. dit woord in de mond van Paulus gebruikt voor „het Joodse volk” (24 : 17, 28 : 19)⁷⁾, en het is niet in te zien, waarom het hier een andere betekenis zou hebben. Wat het gebruik van $\tau\epsilon$ nu betreft, kan men opmerken, dat dit in het Grieks menig maal zonder speciale reden gebruikt wordt⁸⁾ en dat het „is used in descriptions of particular places or things, when attention is called to their peculiar or characteristic features”⁹⁾. In het N.T. kan men bijv. verwijzen naar Hand. 6 : 7, 11 : 21, 15 : 39, waar het explicatief gebruikt is („jazelfs, en wel”, vgl. ook Hebr. 9 : 1). Het past hier precies: Paulus' levensgang heeft men kunnen controleren van het allereerste begin af niet alleen onder zijn volk, dat overal verstrooid leefde, maar juist¹⁰⁾ in Jeruzalem zelf. De Jeruzalemse Joden kunnen er dus niet onder vandaan! Bij nader onderzoek blijkt er dan ook geen enkele reden om

1) Aldus Zahn en Lake-Cadbury in hun commentaren ter plaatse.

2) Zie J. H. Ropes in zijn uitgave van Handelingen, *the Beginnings of Christianity*, vol. III, 1926, p. 234.

3) Zie de concordantie, s.v. $\tau\epsilon$ en F. Blass-A. Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*⁷, Göttingen 1943, S. 201.

4) Zahn, *a.a.O.*, S. 797.

5) Steinmann, *a.a.O.*, S. 28. — Hier zij opgemerkt, dat Steinmann mede doordat hij de bespreking van Paulus' jeugd begonnen is met een exegese van Hand. 26 : 4-5 en niet van 22 : 3 — naast andere fouten in zijn interpretatie — op een verkeerd spoor is terecht gekomen.

6) Zahn, *a.a.O.*, S. 797.

7) Vgl. K. L. Schmidt, in: Kittel, *a.a.O.*, Bd. II, S. 366; ook Josephus gebruikt het woord $\epsilon\theta\nu\omicron\varsigma$ regelmatig voor het „Joodse volk”.

8) L. Rademacher, *Neutestamentliche Grammatik*², Tübingen 1925, S. 5.

9) Liddell-Scott, *l.c.*, vol. II, p. 1764 B 8.

10) Ook Beyer en Bauernfeind vertalen „und zwar” (in hun commentaren, z. St.).

tegenstrijdigheid tussen 22 : 3 en 26 : 4-5 aan te nemen. Wanneer men het doel van Paulus' argumentatie voor Agrippa overweegt, klopt de inhoud ervan wonderwel bij de mededelingen van c. 22.

2. In Hand. 9 : 11 wordt Paulus aangeduid als „Tarsiër” en in 21 : 39 voegt hij in zijn bekendmaking aan de chiliarch daarbij „burger van een niet onvermaarde stad van Cilicië”. Deze plaatsen worden menigmaal in verband met Paulus' jeugd naar voren gehaald, maar zij zeggen niets meer dan wat ook in 22 : 3 staat, n.l. dat hij er geboren is. Dat hij daarom in zijn jonge jaren daar meer dan tien jaar geleefd heeft, staat er niet. Men kan zeer goed aannemen, dat hij juist in Jeruzalem ook als „Saul de Tarsiër” bekend stond, want er waren daar natuurlijk meer mensen, die de naam Saul droegen. Men kan daarbij vergelijken Marc. 15 : 21 = Matth. 27 : 32 = Luc. 23 : 26 Simon de Cyrenaeer, die van de akker kwam en dus zijn woonplaats in Jeruzalem had, maar nog altijd die naam van zijn stamland droeg. In het licht van Hand. 6 : 9 verkrijgt deze parallellie nog sterker relief: ἀπέστησαν δέ τινες τῶν ἐκ τῆς συναγωγῆς τῆς λεγομένης Λιβερτιῶν καὶ Κυρηναίων καὶ Ἀλεξανδρέων καὶ τῶν ἀπὸ Κιλικίας καὶ Ἀσίας συζητοῦντες τῷ Στεφάνῳ. Hoe men deze tekst precies moet indelen (gaat het hier om één, twee of vijf synagogen?), doet hier niet terzake¹); van betekenis voor ons onderzoek is, dat hieruit blijkt, dat allerlei mensen van niet-Palestijnse geboorte of afstamming, waarbij o.a. Cyrenaeers en Ciliciërs genoemd worden, in Jeruzalem een eigen synagoge hadden. En bij die tegenstanders van Stephanus wordt ook Paulus genoemd (7 : 58)!

Dat hij zich tegenover de Romeinse bezetting op zijn burgerrecht in Tarsus (21 : 39), zijn Romeins burgerrecht bij geboorte²) (22 : 25-28, vgl. ook 16 : 37-40) en zijn afkomst uit de provincie Cilicië (23 : 34 voor Felix) beroept, doet voor het probleem niet ter zake, want het ging er daar om, terwijl hij voor een oproerling (vgl. 21 : 38) aangezien werd, een m.i. volkomen wettig gebruik van het burgerrecht, dat hij bezat, te maken. De kwestie, of hij lang of kort in Tarsus geweest is, wordt daardoor niet gesteld. Of hij zijn jeugd in Jeruzalem heeft doorgebracht, is volkomen irrelevant; het zou hem in Romeinse ogen eerder kwaad dan goed gedaan hebben.

3. De mededeling uit Hand. 18 : 3, dat Paulus van beroep ook σκηνοποιός was, werd wel met zijn afkomst uit Tarsus in verband gebracht, omdat Cilicische wol in Tarsus verwerkt werd.

¹) Zie de commentaren over deze kwestie en Strack-Billerbeck, *a.a.O.*, Bd. II, S. 661-665.

²) Zie hierover A. Souter, *Citizenship*, in: J. Hastings, *Dictionary of the Apostolic Church*, Edinburgh 1915, p. 212-213.

Afgezien nu van de vraag, wat dit beroep nu was (tentenmaker of leerbewerker, zoals Grosheide en Zahn¹⁾ verklaren), bewijst dit op zichzelf alleen misschien iets, als Paulus zijn jongensjaren in Tarsus heeft doorgebracht, „quod est demonstrandum”. Met evenveel fatsoen kon hij dit beroep ook elders geleerd hebben; het zou ook mogelijk zijn, dat zijn vader reeds daarin werkzaam was en dat zo de verbinding met Cilicië loopt. Enige bewijskracht voor het hier behandelde probleem heeft deze plaats niet.

4. Hand. 23 : 16 wordt door Zahn (zie boven blz. 18) gebruikt om het beeld van Paulus' jeugd nader te omlijnen. Afgezien van hetgeen reeds eerder daarover werd opgemerkt, dient nog vastgesteld te worden, dat men niet hoort, hoe Paulus' zuster daar gekomen is noch dat ze er zelf woont²⁾. Tegen de opvatting, dat Paulus' jeugd in het ouderlijk huis te Jeruzalem is doorgebracht, zegt dit niets. Neemt men aan, dat ze inderdaad als getrouwde vrouw in Jeruzalem woonde, dan is dat juist bij onze opvatting zeer aannemelijk en vanzelfsprekend.

5. Uit het autobiographisch stuk van Gal. 1 heeft alleen vs. 15 op zijn jeugd betrekking, maar dit werpt geen licht op de onderhavige kwestie, evenmin als Phil. 3 : 5. Tegen de voorgedragen uitleg van Hand. 22 : 3 strijden ze niet, evenmin als ze ervoor pleiten.

CONCLUSIE EN PERSPECTIEVEN

Het uitgangspunt van ons onderzoek was de vraag, waar Paulus zijn jeugdijaren heeft doorgebracht. Op grond van het duidelijk getuigenis van Hand. 22 : 3, versterkt door 26 : 4-5 (andere gegevens staan niet ten dienste) is slechts één antwoord mogelijk: *in tegenstelling tot de daaromtrent heersende opvatting moet men besluiten, dat Paulus geboren is in Tarsus, maar zijn opvoeding in het ouderlijk huis te Jeruzalem genoot evenals zijn latere scholing tot rabbijn.* Wanneer en waarom Paulus' ouders naar Jeruzalem verhuisd zijn, blijft ons door gebrek aan gegevens verborgen. Maar het gebruik van *ἀνατεθραμμένος* onderstelt, dat deze verhuizing reeds vroeg in Paulus' leven heeft plaats gevonden, waarschijnlijk voordat hij zijn neus om de hoek van de deur kon steken en zeker voor hij op straat ging zwerven.

Wellicht zou men hierbij de opmerking kunnen maken, dat deze

¹⁾ Zie hun commentaren ter plaatse.

²⁾ Zie terecht A. Steinmann, *Die Apostelgeschichte*⁴, Bonn 1934, S. 270: het is niet uit te maken of die zuster in Jeruzalem woonde of op een bedevaart was noch of de zoon in Jeruzalem studeerde of om andere redenen daar was.

mededeling, zoals uit de formulering blijkt, wel van Lukas afkomstig is. Is zijn bericht te vertrouwen? Voorop dient te staan, dat er *geen andere* teksten ter beschikking zijn. Volgens Joh. Weiss en Knopf is de zakelijke inhoud van dit woord „unangreifbar”¹⁾. Een bezwaar als van Bultmann tegen zijn opleiding in Jeruzalem, omdat dit met Gal. 1 : 22 zou strijden²⁾, is moeilijk houdbaar, want Paulus spreekt daar over een latere tijd en men kan toch moeilijk aannemen, dat in een stad als Jeruzalem iedereen alle leerlingen der rabbijnen precies zou kennen (bovendien wordt in Gal. 1 : 22 van „de gemeenten in Judea” gesproken); dit bezwaar houdt eenvoudig geen rekening met de alledaagse werkelijkheid. Het getuigenis van Hand. 22 : 3, 23 : 6, 26 : 5 stemt hier met Phil. 3 : 5 overeen³⁾. Trouwens in het algemeen kan men wel zeggen, dat de koersen voor de betrouwbaarheid van Lukas als geschiedschrijver tegenwoordig hoog genoteerd staan⁴⁾. Uit het feit, dat hij als de antieke historiographen in het algemeen redevoeringen in de mond van zijn personen legt, die zij geacht werden onder die omstandigheden uitgesproken te hebben⁵⁾, kan men op zichzelf nog niet afleiden, dat de zakelijke inhoud verzonnen is. Bolkestein heeft indertijd er op gewezen, dat Livius’ verhaal van de Bacchanalia in Rome „wat het feitelijke betreft, volkomen juist en betrouwbaar is, maar dat hij ook de strekking der genomen maatregelen met uitnemend begrip heeft weergegeven”, zoals uit een teruggevonden inscriptie bleek⁶⁾. Het is ook niet in te zien, om welke redenen Lukas dit bericht verzonnen zou hebben en waarom hij zo gaarne een nauwe band tussen Paulus in zijn

¹⁾ Joh. Weiss, *Das Urchristentum*, Göttingen 1917, S. 131; R. Knopf, *a.a.O.*, S. 125.

²⁾ Bultmann, in: *R.G.G.*², Bd. IV, Sp. 1020-1021.

³⁾ De formulering is echter in Hand. zo anders en meer gedetailleerd, dat men niet kan aannemen, dat deze uit Phil. 3 : 5 afgeleid is. — Ook C. G. Montefiore, *Judaism and St. Paul*, London 1914, p. 90 betwijfelde Paulus’ verblijf in Jeruzalem; zie daartegen W. D. Davies, *St. Paul and rabbinic Judaism*, London 1948, p. 2.

⁴⁾ Zie Feine-Behm, *a.a.O.*, S. 86 ff. en andere werken over de „inleidingsvragen”.

⁵⁾ Vgl. H. J. Cadbury, K. Lake, F. J. Foakes Jackson, *The Greek and Jewish traditions of writing history*, in: *the Beginnings of Christianity*, vol. II, p. 7 ff., vooral p. 15: „In Acts the elaborate, homogeneous and schematic speeches suggest, if not the rhetoric, at least the free composition of the speeches in Greek and Roman histories”. — Zie ook M. Dibelius, *Die Reden der Apostelgeschichte und die antike Geschichtsschreibung*, in: *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, phil.-hist. Klasse 1949, 1.

⁶⁾ H. Bolkestein, *De houding van den Romeinschen staat tegenover nieuwe en uitheemsche godsdiensten in den tijd der Republiek*, in: *Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, dl. IV 2, Amsterdam 1941, blz. 22.

beginperiode en het Jodendom wilde construeren. Aangenomen, dat de schrijver van Handelingen reisgenoot van de apostel geweest is — en ik zie geen reden om hieraan te twijfelen —, dan is het zeer waarschijnlijk, dat hij in zake de levensgeschiedenis van Paulus over goede informatie kon beschikken, te meer omdat deze details niet uit de brieven kunnen worden afgeleid. Op grond van welke *teksten* men de klare uitspraak van Hand. 22 : 3 en 26 : 4-5 zou willen ontcrachten, is mij ook na overweging van allerlei mogelijkheden niet duidelijk. Over de algemene beschouwingen en indrukken van zijn brieven, waaruit men afleidt, dat Paulus zulk een grote kennis van het Grieks en het Hellenisme als cultuurverschijnsel moet bezeten hebben, dat hij deze slechts in zijn kinderjaren in Tarsus kan hebben opgedaan, wil ik straks nog even iets zeggen. Bewijskracht heeft dit alles niet.

Als tegenargument kan men niet, zoals Findlay en Böhlig deden ¹⁾, aanvoeren, dat Paulus bij de hier gegeven interpretatie Jezus moet gekend hebben, wat volgens hen uitgesloten is. Maar staat dit laatste zo vast? Het antwoord op deze vraag is vooral verbonden aan de uitlegging van 2 Cor. 5 : 16, waaruit volkomen tegengestelde conclusies getrokken zijn: volgens sommigen zegt Paulus daar, dat hij Jezus wèl gekend heeft tijdens zijn aardse omwandeling, volgens anderen, dat hij Jezus nimmer gezien heeft ²⁾. Het lijkt mij een ongeoorloofde handelwijze om met een dergelijke dubieuze tekst te willen argumenteren tegen een uitspraak, die in zichzelf klaar als kristal is. Eerder zou men kunnen betogen, dat Hand. 22 : 3 een steun geeft aan de opvatting, dat Paulus inderdaad in 2 Cor. 5 : 16 op kennis van Jezus tijdens zijn leven op aarde zinspeelt.

Mogen wij dus veilig aannemen, dat Lukas' bericht zakelijk juist is en dat Paulus zijn eerste opvoeding en zijn onderwijs in Jeruzalem gehad heeft, dan rijst de vraag, die wij tenslotte nog onder ogen willen zien: *welke perspectieven opent dit voor het Paulus-onderzoek?* Het zij mij vergund in het kort op enkele punten te wijzen.

In de eerste plaats dient dan vastgesteld te worden, dat alle fraaie beschouwingen over Paulus' jeugd in Tarsus, wat hij daar beleefd zou kunnen hebben en wat hij daarvan als onuitwisbare jeugdindrukken heeft meegenomen, welke thans meestal het begin van zijn biographie vormen, naar het rijk van de wetenschappelijke fabelen moeten worden verwezen. Men heeft de teksten niet juist gelezen en er mee gesmokkeld.

¹⁾ G. G. Findlay, *Paul the Apostle*, in: J. Hastings, *Dictionary of the Bible*, Edinburgh 1900, vol. III, p. 698 b; Böhlig, *a.a.O.*, S. 152.

²⁾ Vgl. H. Windisch, *Der zweite Korintherbrief*, Göttingen 1924, z. St.

In de tweede plaats dient in de levensbeschrijving van de apostel alle nadruk te vallen op het feit, dat hij in het centrum van het Jodendom, waar de Thora in huis en op straat heerste, denken en handelen bepaalde, in een strikt Pharisees-godsdienstig milieu is opgegroeid, die atmosfeer a.h.w. heeft ingedronken. Hij was niet als een typische Diaspora-jood met al de gespletenheid van dien, gelijk Klausner hem heeft willen tekenen en verklaren¹⁾, groot geworden, maar als iemand, voor wie slechts één mogelijkheid, één ideaal en één lust bestond: het volbrengen van 's Heren wet en wil.

Dit impliceert ook — ziedaar het derde perspectief —, dat de taal, waarin Paulus zich tijdens zijn jeugd jaren leerde uitdrukken, niet het Grieks, doch het Aramees was. Dat Paulus tweetalig geweest is, wordt wel aanvaard²⁾, maar in het algemeen kan men niet bemerken, dat hiermee ernstig rekening gehouden wordt. Het is van belang vast te kunnen stellen, dat het Aramees de taal geweest is, waarin hij werd opgevoed, en dat niet alleen in het ouderlijk huis, terwijl de omgeving Grieks sprak — zoals men bij aannahme van een langdurig jeugdverblijf in Tarsus onderstelt —, maar in een milieu, welks taal op straat en school Aramees was. Misschien werd in Jeruzalem ook wel wat Grieks geleerd en gesproken. Men heeft wel aangenomen, dat dit het geval was bij de leden van die groepen, welke in Hand. 6 : 9 (zie boven blz. 32) genoemd worden en die dan te vergelijken zouden zijn met de Waalse Hervormde Gemeenten in ons land³⁾. Dit ingewikkelde probleem kunnen we hier laten rusten⁴⁾. Maar men kan toch veilig zeggen, dat het Aramees de eerste en voornaamste taal was. Naar mijn overtuiging leggen Paulus' brieven er ook getuigenis van af, dat hij in die taal dacht, ook waar hij zijn gedachten in het Grieks uitdrukte⁵⁾. In elk geval zal het onderzoek naar Paulus'

¹⁾ J. Klausner, *From Jesus to Paul*, London 1946 is geheel op dit thema gebouwd.

²⁾ Op grond van Phil. 3 : 5 „een Hebreëer uit de Hebreëen”, zie bijv. Deissmann, *a.a.O.*, S. 71-72; Windisch, *a.a.O.*, S. 351; M. Meinertz, *Einleitung in das Neue Testament*⁶, Paderborn 1950, S. 70; A. Wikenhauser, *Die Apostelgeschichte und ihr Geschichtswert*, Münster i.W. 1921, S. 177.

³⁾ Vooral S. Greydanus, *Het gebruik van het Grieksch door den Heere en Zijne Apostelen in Palestina*, Kampen 1932 heeft sterke nadruk op de tweetaligheid van Jeruzalem en Palestina gelegd. Maar ook het door hem bijeengebrachte materiaal en de overwegingen daarmee verbonden, welke hier niet besproken kunnen worden, kunnen onmogelijk wegedeneren, dat het Aramees de gesproken landstaal was (vgl. Josephus, boven blz. 7, nt. 2). — Zie ook H. Windisch, „*Ἑλλῆν*”, in: Kittel, Bd. II, S. 508-509.

⁴⁾ Vooral ook in verband met de vraag, of Paulus tot een Cilicische synagoge behoorde, gelijk we boven blz. 23 aannamen.

⁵⁾ Sinds mijn artikel *Aramaëismen bij Paulus*, in: *Vox Theologica XIV* (1943), blz. 117-126 heb ik nog enkele andere interessante gevallen ontdekt, die ik binnenkort hoop te publiceren.

taalgebruik niet meer kunnen beginnen met te constateren: de apostel leerde van de aanvang Grieks en ook wel wat Aramees, maar ernstig rekening moeten houden met het feit, dat de ontwikkelingsgang precies omgekeerd was. Met het simpel constateren van Hellenistische taal- en stijlelementen in zijn brieven is men er niet. Bovendien stammen zijn brieven uit de laatste periode van zijn leven, nadat hij reeds enige tientallen jaren in een Griekse omgeving heeft doorgebracht, en heeft hij Griekse medewerkers gehad.

Tenslotte moge nog als vierde en belangrijkste gezichtspunt bezien worden, welke betekenis het resultaat van ons onderzoek voor het gewichtige thema: Paulus en het Hellenisme, heeft. Een van de voornaamste elementen immers bij de behandeling van de jeugdijaren in Tarsus was de kennis, die Paulus vertoont, van de Griekse taal en cultuur en zijn soevereine beheersing van de Septuaginta. Het gebruik, dat van dit element gemaakt wordt, is niet altijd gelijk: nu eens is het een zaak, die *verklaard* wordt door zijn kinderjaren in Tarsus, dan weer functioneert het als *argument* („waar zou Paulus die kennis hebben kunnen opdoen, als het niet in Tarsus voor zijn vijftiende jaar was?“). Daarmee doet men het dus voorkomen, alsof de latere apostel slechts *eens* in zijn leven de kans gehad heeft om met het Hellenisme in aanraking te komen, n.l. in zijn jeugd. Men schijnt zich hierbij niet te realiseren, dat men op deze wijze eigenlijk het slachtoffer van een vals historische beeld geworden is — een beeld, dat niet minder vals wordt, omdat het door de eigenaardige compositie van Hand. *schijnt* bevorderd te worden of omdat het tegenwoordig algemeen aanvaard is. Men houdt er namelijk — en hiermee keren wij terug tot enkele opmerkingen, die in het begin gemaakt worden en ons onderwerp in het grote kader van Paulus' leven plaatsen — geen rekening mee, dat er een tijdperk van minstens tien jaren na zijn bekering geweest is (onze tweede periode; blz. 1-2), waarvan wij weinig of niets weten, maar die daarom niet minder belangrijk kan geweest zijn. Deze tijd heeft Paulus grotendeels in Tarsus, Cilicië en Antiochië doorgebracht! Toen is hem in ruime mate de mogelijkheid van aanraking met Hellenistische cultuur in allerlei vorm gegeven¹⁾. Ziet men hier het contact, dan wordt èn aan Hand. 22:3 èn aan de Griekse component bij Paulus volkomen recht gedaan.

Nu rijst wellicht de vraag: is het eigenlijk „geen lood om oud ijzer“, of Paulus eerst in Jeruzalem en daarna in Tarsus geweest is of omgekeerd, zoals de gangbare voorstelling is? Dit is zeer zeker

¹⁾ Men zie overigens niet voorbij, dat Paulus zijn theologie geheel op de basis van het Jodendom opbouwt.

niet het geval. Ten eerste ging het om de vraag, van welke stad zijn de eerste indrukken op Paulus uitgegaan en gezien het grote verschil in levensstijl tussen beide plaatsen (zie blz. 3) is een juiste beslissing in zake de volgorde hier van betekenis. Maar in de tweede plaats betekent dit, en dat is van eminente betekenis, dat Paulus bij de door mij gegeven voorstelling van zaken het Hellenisme vooral heeft leren kennen in zijn 2de periode, d.w.z. *na zijn bekering*, dus van meet af aan in het licht van de openbaring van Christus. Het maakt een radicaal verschil of hij met het Hellenisme *onbewust* a.h.w. is doordrenkt in zijn jonge jaren, zoals men het meestal in strijd met Hand. 22 en 26 voorstelt, of het *bewust* heeft leren zien, eerst met de ogen van een Joods wetsgeleerde, daarna van een Christen.

Het probleem van Paulus' aanraking met het Hellenisme kan onmogelijk op de kaart van zijn jeugd in Tarsus geplaatst worden; het moet m.i. historisch, psychologisch en theologisch veel genuanceerder behandeld worden dan tot heden geschied is. In deze mededeling is gepoogd een belangrijke factor daarbij zuiverder te bepalen dan tot heden het geval was. Daarmede hoop ik een bijdrage tot oplossing van dit probleem gegeven te hebben.

APPENDIX I

HET GEBRUIK VAN *τρέφω* EN AFGELEIDE WOORDEN IN
VERBAND MET DE OPVOEDING

Voor een juiste verklaring van de in Hand. 22 : 3 en elders (vgl. blz. 13 v.v.) gevonden drieslag bleek een nader onderzoek naar de begripsinhoud van het verbum *ἀνατρέφω* en daarvan afgeleide woorden noodzakelijk. Vooral moet de in dit woord bestreken sfeer nauwkeurig afgegrensd worden tegenover *παιδένω* c.s. Tot nu toe ontbreekt een exact terminologische ontleding van de woorden, die de Griekse taal tot omschrijving van de opvoeding in de ruimste zin gebruikt. In het bekende werk van Marrou en in de recente, meer beperkte studie van Jentsch¹⁾ kan men hier en daar verspreid wel het een en ander over vinden. Maar deze schrijvers richtten zich meer op de *paideia* in het bijzonder en gaven geen synonymiek van de Griekse opvoedingsterminologie. Ook de woordenboeken van Passow-Pape en Liddell-Scott⁹ helpen niet veel verder. Kittels „Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament”, dat zeer veel grondige terminologische studies bevat, is tot *ῥφς* gevorderd; de hier in aanmerking komende begrippen zijn dus nog niet behandeld. In het kader van deze studie kan alleen op het bestaan van deze lacune gewezen worden; het hiertoe noodzakelijke onderzoek kan hier niet gegeven worden. Wel scheen het mij echter noodzakelijk om zeer summier aan de hand van een aantal teksten een analyse van het begrip (*ἀνα*)*τρέφω* te geven.

Uit een vergelijking van de plaatsen op blz. 13 v.v. meegedeeld wordt reeds terstond duidelijk, dat het simplex *τρέφω* en het compositum *ἀνατρέφω* als synonymen gebruikt worden. Daarnaast mag ook *ἐκτρέφω* genoemd worden. In hoeverre tussen deze verba in het levend taalgebruik verschillen bestonden, waarom de ene schrijver een voorkeur voor het ene woord en een andere voor het andere heeft (LXX heeft bijv. een sterke voorkeur voor *ἐκτρέφω*), is niet duidelijk, maar moet hier verder onbesproken blijven. In elk geval zijn deze niet zeer groot geweest. Dit kan blijken uit een vergelijking van enkele plaatsen uit de Septuaginta met de weergave bij Josephus:

Josephus, *Ant. Jud.* VII 149 paraphrase van Nathans parabel: het

¹⁾ H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris 1948 (het beste algemene overzicht van het onderwerp); W. Jentsch, *Urchristliches Erziehungsdenken*, Gütersloh 1951 (vooral over het begrip „paideia”). — In deze boeken en in de dissertatie van Boulogne (zie blz. 16 nt. 2) vindt men opgave van verdere litteratuur.

lammetje bij de arme ταύτην μετὰ τῶν τέκνων αὐτὸς ἀνέτρεφε = LXX 2 Sam. 12 : 3 ἐξέτρεφεν.

Josephus, *Ant. Jud.* VIII 201, ἐξ ἧς υἱὸς αὐτῶ γένόμενος τοῖς τοῦ βασιλέως παισὶ συνανετράφη = 1 Kon. 11 : 20 καὶ ἐξέθρεφεν αὐτὸν Θεκεμίνα ἐν μέσῳ υἱῶν Φαραώ.

Josephus *Ant. Jud.* VIII 216 καλέσας δὲ τὰ μειράκια τὰ συντεθραμμένα = 1 Kon. 12 : 8 καὶ συνεβουλεύσατο μετὰ τῶν παιδαρίων τῶν ἐκτραφέντων μετ' αὐτοῦ.

Ant. Jud. IX 125 παίδων ἐβδομήκοντα, τρεφομένων δ' ἐν Σαμαρείᾳ = LXX 2 Kon. 10 : 6 ἐξέτρεφον.

Moet men hieruit afleiden, dat Josephus slechts een weer-gave bood, omdat een Grieks historieschrijver zijn bronnen niet letterlijk moest weergeven, maar in eigen woorden ¹⁾ of was naar zijn mening ἀνατρέφω fraaier?

In elk geval blijkt hier wel uit, dat er in zakelijk opzicht hoegenaamd geen verschil bestond. Het simplex is in de oudere taal gebruikelijker. ἀνατρέφω is een van die composita, waarvoor het latere Grieks een zekere voorkeur vertoont naast en ter vervanging van het simplex ²⁾.

Waar ons onderzoek op de (ἀνα)τροφή van mensen betrekking heeft, blijven die plaatsen, waar over planten en dieren gehandeld wordt, onbesproken. Vanzelfsprekend kunnen ook de teksten, waar τρέφειν c.a. eenvoudig „lichamelijk voeden”, „voedsel” enz. betekent, buiten beschouwing blijven. Bij het voorlopig onderzoek, dat hier in gesteld wordt, meenden wij tot een dergelijke beperking gerechtigd te zijn. Toch dient men zich voortdurend ervan rekenschap te geven, dat deze fysieke, bijna zou men zeggen: vegetatieve, notie sterk aan het begrip verbonden is en blijft. In het latere Grieks is deze oorspronkelijke betekenis niet verbleekt zoals bij ons met „op-voeden” het geval is.

De (ἀνα)τροφή vindt plaats in het ouderlijk huis door moeder en vader.

Plato, *Pol.* IX 572 D ἦν δὲ πον γεγονὸς ἐκ νέου ὑπὸ φειδωλῶ πατρὶ τεθραμμένος.

Plato, *Pol.* V 449 D in verband met het gemeenschappelijk bezit van vrouwen en kinderen rijst de vraag: πῶς θρέψουσι.

Demosthenes, *In Nicostratum* 1252 einde τὸν μὲν γὰρ Κέρδωνα ἐκ μικροῦ παιδαρίον ἐξεθρέψατο.

Plutarchus, *Pyrrhus* 9 (388 A) καὶ πάντας ἀγαθοὺς ἐν τοῖς ὅπλοις ἐθρέψατο . . . εὐθὺς ἐκ γενετῆς . . .

¹⁾ Zie daarover H. J. Cadbury-K. Lake-F. J. Foakes Jackson in hun bijdrage, geciteerd op blz. 34, nt. 5.

²⁾ Vgl. Blass-Debrunner, *Neut. Grammatik*, § 116, 1 „Die Koine braucht gern *Verba composita*, wo die klass. Sprache mit dem Simplex auskommen kann”, waarbij als voorbeeld ook ἀνατρέφω genoemd wordt. — Volgens J. H. Moulton-W. F. Howard, *A Grammar of New Testament Greek*, Edinburgh 1929, vol. II, p. 296 kan men in dit geval als in verschillende andere samenstellingen met ἀνα — „a distinctly perfective force” waarnemen: „to bring up”.

Plutarchus, *Tib. Gracchus* 8 (827 D) de armen uit het land verdreven willen geen soldaat meer worden *ἡμέλων τε παίδων ἀνατροφῆς*.

Epictetus, *Diss.* III 22,58 in een stad van wijzen is het cynisme niet nodig; de wijze huwt *καὶ γὰρ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἔσται ἄλλη τοιαύτη . . . καὶ τὰ παῖδιά οὕτως ἀνατραφήσεται*.

Philo, *Vita Mosis* I § 11, zie boven blz. 24; opvallend, dat beide ouders dit zeggen, terwijl van de moeder *γαλακτοτρέφειν* gebruikt wordt; ook de dochter van de Pharao, die de rol der ouders overneemt, zegt dit bij Josephus (blz. 25).

Paulus, *Eph.* 6 : 4 in de gedragsregels voor de vader t.o.v. de kinderen *ἐκτρέφετε αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νοσησίᾳ κυρίου* ¹⁾.

Hermas, *Pastor, Visio* III 9,1 toespraak tot de kinderen *ἐγὼ ὑμᾶς ἐξέθρεψα ἐν πολλῇ ἀπλότητι καὶ ἀκακίᾳ*.

Justinus Martyr, *Apol.* 29 : 1 de Christenen huwen *ἐπὶ παίδων ἀνατροφῆς*.

Porphyrus *ad Marcellam* *τά τε σὰ τέκνα, εἰ φιλοσοφίας τῆς ὀρθῆς ἀντιλάβοιτό ποτε ὑφ' ἡμῖν ἀνατρεφόμενα*.

Origenes, *c. Celsum* I 47 Jacobus is de broeder van Jezus *οὐ τοσοῦτον διὰ τὸ πρὸς αἵματος συγγενὲς ἢ τὴν κοινὴν αὐτῶν ἀνατροφὴν ὅσον διὰ τὸ ἦθος καὶ τὸν λόγον*.

De grondslag hiervan is de zuiver fysieke binding, n.l. dat „voeding” het eerst voor het kind nodig is. Dit uiterlijke blijft voorlopig overheersen, al is dit, zoals blijken zal, niet het enige. Omdat deze kant overweegt, kan het ook van het onderhouden van slaven gebezigd worden, aan wie immers de echte *paideia*, die bij een vrij man behoorde, niet ten deel kon vallen.

Plato, *Leg.* X 887 D van verhaaltjes *οὓς ἐκ νέων παίδων ἔτι ἐν γάλαξι τρεφόμενοι τροφῶν τε ἤκουον καὶ μητέρων*.

Plutarchus, *Pericles* 24 (165 C) over Aspasia *παιδίσκας ἐταιρούσας τρέφουσιν*

Plutarchus, *Phocion* 38 (759 B) *καὶ παιδίσκης ἐρῶντα παρὰ πορνοβοσκῶν τρεφόμενης*.

Hermas, *Visio* I 1,1 *ὁ θρέψας με πέπρακέν με Ῥόδη τινὶ εἰς Ῥώμην*.
Andere pl. i.v.m. slaven bij Liddell-Scott, vol. II, s.v.

Uit de verbinding van „cattle” en „slaves” bij Liddell-Scott zou men kunnen afleiden, dat deze op één lijn gesteld worden. In de praktijk en theorie mag dit menigmaal het geval geweest zijn; met betrekking tot *τρέφω* zie men niet over het hoofd, dat Josephus dit woord ook gebruikt van Samuel, die als jongen bij Eli woonde, *Ant. Jud.* V, 347 *Καὶ Σαμουήλως μὲν ἐν τῷ ἱερῷ διῆγε τρεφόμενος*, en van prinses, die aan een buitenlands hof verkeren, *Ant. Jud.* XIX 360 *Ἀγρίππας ἦν ἐν τῷ χρόνῳ τουτῷ, τρεφόμενος παρὰ Κλανδίου Καίσαρι (hij was 17 jaar § 354); XX 64 τέθραπτο γὰρ ὑπὲρ αὐτοῦ*.

Zie ook de plaatsen uit Appianus, beneden blz. 46. *Τρέφομαι* krijgt

¹⁾ Ten onrechte brengt Jentsch, *a.a.O.*, S. 26 deze plaats in verband met teksten uit Plato, waar *παιδεύω* en *τρέφω* naast elkander voorkomen. — De verbinding van *ἐκτρέφω* met *παιδεία* wijst duidelijk aan, dat het tweede woord hier dezelfde betekenis als in de LXX moet hebben „tucht”; waar in het klassieke Grieks beide begrippen naast elkander voorkomen, liggen ze, zoals blijken zal, op een geheel ander vlak en ziet *παιδεία* altijd op „intellectuele vorming”.

dan de betekenis van „verblijf houden”. Maar ook hier heeft het betrekking op de huiselijke sfeer. Men kan dus de nuances onderscheiden van: voeden, onderhoud en onderdak verschaffen, in het huisgezin laten meeleven.

Daarom viel het eerste deel van het *τρέφειν* in de meest letterlijke zin ten laste van de moeder of voedster; later ging het over op de bemoeiing van de vader (of schoof deze het af op een „paedagoog”¹⁾). Bij deze laatste wordt vooral het leren lezen, de *γράμματα*²⁾ genoemd. Maar deze *τροφή* was niet tot de voeding beperkt; zij, die zich in die periode met het kind bezighouden, brengen het ook van allerlei bij, waar de filosoof later last van heeft.

Plato, *Leg. X* 887 D — zie boven.

Demosthenes, *In Aeschinē* 249 ἡ μητὴρ ἐξέθρεψε τοσοῦτους τούτους, διδάσκων δ' ὁ πατὴρ γράμματα.

Lucianus, *Anach.* 20 (2, 901) Solon geeft zijn visie op het wezen van de Polis, waarin de opvoeding een grote rol speelt τὴν μὲν δὲ πρώτην ἀνατροφήν αὐτῶν μητρῶσι καὶ τίτθαις καὶ παιδαγωγοῖς ἐπιτρέπομεν ὑπὸ παιδείαις ἐλευθεριοῖς ἄγειν τε καὶ τρέφειν αὐτούς.

Vgl. ook diens *Pseudol.* 3, 176) het baat zich niet anders voor te doen dan men is; de burgers van de eigen stad ἴσασιν ἐκεῖνοι τὰς πρώτας σου τροφάς.

Plutarchus, *Quomodo adolescens* 14, zie boven blz. 17.

Volgens Quintilianus, *Inst. Orat.* I 1, 15 zou Chrysippus de overgang op driejarige leeftijd hebben willen doen plaats vinden (vgl. ook boven blz. 25); tamen ab illis quoque iam formandam quam optimi institutis mentem infantium indicat; maar volgens Quintilianus (§ 15) moet men niet wachten met het leren lezen tot het zevende jaar.

Dit duurt tot de jaren van een zeker verstand gekomen zijn; dan vindt de overgave in handen van leermeesters plaats, die voor de echte *παιδεία* zorgen.

Plato, *Menex.* 238 A over het land θροεψαμένα δὲ καὶ ἀξήσασα πρὸς ἡβὴν ἄρχοντας καὶ διδασκάλους αὐτῶν θεοὺς ἐπηγάγατο.

Philo, zie boven blz. 24.

Lucianus, *Abdic.* 9 (2, 167) τοῖς ὅτε ἡγρόουν ἀναθροεψαμένοις — de ἀνατροφή heeft dus betrekking op de periode van de *ἄγνοια*.

Clemens Alexandrinus, *Paed.* III 12, 97, 3 ἀλλ' οὐκ ἐμοῦ, φησὶν ὁ παιδαγωγός, διδάσκειν ἔτι ταῦτα, διδασκάλου δὲ εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν ἁγίων ἐκείνων λόγων χρῆζομεν, πρὸς ὃν ἡμῖν βαδιστέον. καὶ δὴ ὥρα γε ἐμοὶ μὲν πεπαῦσθαι τῆς παιδαγωγίας, ὑμᾶς δ' ἀκροᾶσθαι τοῦ διδασκάλου. παραλαβὸν δὲ οὕτως ὑμᾶς ὑπὸ καλῆς τεθροεψαμένους ἀγωγῆς, ἐκδιδάξεται τὰ λογία (dat Clemens dit in het geestelijke toepast, doet aan het illustratief karakter van deze plaats niet af).

Vgl. *Paed.* III 12, 87, 1 ὅσα μὲν οὖν οἴκοι παραφλυακτέον καὶ ὡς τὸν βίον ἐπανορθωτέον, ὁ παιδαγωγός ἡμῖν ἄδηρ διείλεκται. ἃ δ' οὖν καὶ κατὰ τὰς ὁδοὺς ὁμιλεῖν αὐτῷ φίλον τοῖς παιδοῖς ἄχρισ ἂν ἀγωγή αὐτὰ πρὸς τὸν διδασκάλου.

Quintilianus, *Inst. Or.* I 2, 1 Sed nobis iam paulatim aderescere puer

¹⁾ Zie Boulogne, *t.a.p.*, blz. 31.

²⁾ Zie over *γράμματα* Schürer, *a.a.O.*, S. 492, Nt. 18.

et exire de gremio et discere serio incipiat, waarna in § 2-4 over de „praeceptores” gehandeld wordt.

Waarschijnlijk vond deze overgang op zevenjarige leeftijd plaats, zie Ps. Plato, *Axiochus* 366 D. elk levenstijdperk heeft zijn eigen moeiten; eerst wordt over het onmondig kind gesproken; vervolgens *ὅπότεν δὲ εἰς τὴν ἑπταετίαν ἀφίκεται πολλοὺς πόνους διαντλήσαν, ἐπέστησαν παιδαγωγοὶ καὶ γραμματισταὶ καὶ παιδοτρίβει τυραννοῦντες ἀξαναομένον δὲ κριτικοί, γεωμέτραι, τακτικοί, πολὺ πλῆθος δεσποτῶν.*

Wat het kind thuis leert, heeft betrekking op taal, zeden, karaktervorming, de elementaire levenswetten, en dit alles valt onder het begrip (*ἀνα*)τροφή (vgl. ook beneden blz. 45).

Plato, *Protagoras* 341 C *ἐν φωνῇ βαρβάρῳ τεθραμμένος.*

Vgl. ook *Apol.* 18 A *εἰ ἐν ἐκείνῃ τῇ φωνῇ τε καὶ τῷ τρόπῳ ἔλεγον, ἐν οἷσπερ ἔτεθράμην.*

Leg. I 625 A *ἐπειδὴ δὲ ἐν τοιούτοις ἦθεσι τέθραφθε νομικοῖς*

Pol. IX 572 D over een slappeling: *θὲς τοίνυν . . . πάλιν τοῦ τοιούτου ἤδη πρεσβυτέρου γεγονότος νέον υἱὸν ἐν τοῖς τούτου αὐτῷ ἦθεσι τεθραμμένον.*

Aristoteles, *Eth. Nicom.* X 10 *εἰ δ' οὖν . . . τὸν ἐσόμενον ἀγαθὸν τραφῆναι καλῶς δεῖ καὶ ἐθισθῆναι . . .*

Aristoteles, *Pol.* VII 6: *ἐν ἄλλοις τεθραμμένοι νόμοις.*

Philo, zie boven blz. 24.

Josephus, *c. Apionem* I § 269: *οὐδ' ὑπεναντιωτάτους ἔθεντο νόμους τοῖς πατρίοις αὐτῶν καὶ οἷς ἐνετράφησαν.*

Quintilianus, *Inst. Or.* I 1.9 *nec minus error eorum (n.l. van de paedagogen) nocet moribus; si quidem Leonides Alexandri paedagogus . . . quibusdam eum vitii imbuat quae robustum quoque et iam maximum regem ab illa institutione puerili sunt persecuta.*

Quintilianus, *Inst. Or.* I 1, 17 *cur autem non pertineat ad litteras aetas quae ad mores iam pertinet?*

Plutarchus, *Comp. Gracch. c. Ag. et Cleom.* zie boven blz. 15.

Justinus Martyr, *Apol.* 61, 10 na over de geboorte gesproken te hebben zegt Justinus: *καὶ ἐν ἔθεσι φαύλοις καὶ πονηραῖς ἀνατροφαῖς γεγόναμεν.*

Dial. c. Tryph. 93 *καὶ ἀνατροφῆς καὶ ἐθῶν φαύλων καὶ νόμων πονηρῶν (vervuld) διαφθαρέντες τὰς φυσικὰς ἐννοίας ἀπώλεσαν.*

Daarom is het van zulk een belang, dat men als ouders bijv. zich zelf goed gedraagt en dat men terdege oplet, aan welke voedsters en „paedagogen” men het werk toevertrouwt (in dit opzicht zijn de reeds bovengenoemde tractaten van Plutarchus, *de liberis educandis* en Quintilianus van bijzonder betekenis). Hier in de huiselijke kring immers werd de grondslag gelegd en Plato gaf de algemene gedachte weer met de woorden *Leg.* I 643 C *κεφάλαιον δὴ παιδείας λέγομεν τὴν ὀρθὴν τροφήν.*

De (ἀνα)τροφή is dus dat deel van de ontwikkeling van het kind, dat zich in de huiselijke sfeer afspeelt en hem de elementaire wetten van levensgedrag en -houding moet bijbrengen. Daarna — soms met het zevende jaar — vond de overgang naar het typische onderwijs plaats en dan komen vreemden als leermeesters in het spel (dat bij Socrates, zie blz. 19-20, de *τροφή* en *παιδεία* in één hand liggen, is

een uitzondering en vindt zijn oorzaak in het feit, dat hijzelf filosoof is). Dit schema van de opvoeding is in grote lijnen in de Oudheid gelijk gebleven met waarschijnlijk de nodige variatie's in details¹⁾.

Het blijkt dus duidelijk, dat de (ἀνα)τροφή een *physieke* en een „geestelijke” kant heeft en deze beide zijden behoren bijeen. Voor een splitsing, zoals deze bij Bauer (zie boven blz. 19) wordt aangetroffen, is geen enkele reden; integendeel dan zou men juist de merkwaardige aard van dit begrip verminken.

Dit geldt ook voor enkele plaatsen uit de joods-hellenistische literatuur, die bij Bauer genoemd worden. Behalve hetgeen op blz. 24 v. reeds besproken werd zie men

Sap. Sal. 7 : 4 beschrijft de geboorte, die voor alle mensen gelijk is: ἐν σπασγάνοις ἀνετροφήν καὶ ἐν φροντίσιν

(vgl. hierbij Philo, *Leg. ad Gaium*, zie boven blz. 27).

2 *Maccab.* 6 : 23 Eleazer weigert om te huichelen, een opvatting, die paste bij zijn leeftijd en zijn ἐπιφανοῦς πολιτείας καὶ τῆς ἐκ παιδὸς καλλίστης ἀνατροφῆς (sommige mss. ἀνασττροφῆς) μαλλον δὲ τῆς ἀγίας καὶ θεοκτίστον νομοθεσίας.

4 *Maccab.* 10 : 2 onder martelingen schreeuwt de tweede zoon: ἀγνοεῖτε ὅτι αὐτός με τοῖς ἀποθανοῦσιν ἔσπειρεν πατήρ καὶ ἡ αὐτῆ μήτηρ ἐγέννησεν, καὶ ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ἀνετροφήν δόγμασιν, dit laatste heeft betrekking op de gedragsregels van het Joodse leven, die van de vroegste jeugd af zijn meegegeven (vgl. 9 : 1 ἔτοιμοι γὰρ ἔσμεν ἀποθνήσκειν ἢ παραβαίνειν τὰς πατρίους ἡμῶν ἐντολάς).

4 *Maccab.* 11 : 15 de jongste zoon zegt: εἰς τὰ αὐτὰ γὰρ καὶ γενηθέντος καὶ τραφέντες, ὑπὲρ τῶν αὐτῶν καὶ ἀποθνήσκειν ὀφείλομεν ὁμοίως.

4 *Maccab.* 16 : 8 klaaglied van de moeder, wier zeven zonen ter dood gebracht zijn: zinneloos waren haar zwangerschappen καὶ ταλαίπωροι γαλακτροφία (23.7) μάτην ἐφ' ὑμῖν, ὦ παῖδες, πολλάς ὑπέμεινε ὀδῖνας καὶ χαλεπωτέρας φροντίδας ἀνατροφῆς; daarop gaat zij over hun volwassenheid spreken.

Josephus, *Ant. Jud.* IX 142 redding van de latere koning Joas door zijn tante: τὸν Ἰόασσον... ἐνιαύσιον ἐγκεκρυμμένον εὐροῦσα μετὰ τῆς τροφῆς, βαστάσασα μετ' αὐτῆς εἰς τὸ ταμείον τῶν κληῶν ἀπέκλεισε καὶ λανθάνοντες ἀνέθρεψαν αὐτὴν τε καὶ ἀνὴρ αὐτῆς... ἔτεσιν ἕξ.

3. Nog iets scherper wordt de betekenis van de (ἀνα)τροφή, die wij hiervoor geschetst hebben, omlijnd, als men een aantal plaatsen beschouwt, waar het begrip naast *παιδεία* voorkomt. Want naast de zeer markante voorbeelden op blz. 13 v.v. besproken, ontmoet men deze begrippen herhaaldelijk naast elkander en als tegenstellingen.

Reeds bij Plato ontmoet men enkele plaatsen, die licht op de tegenstelling werpen. In *Pol.* VII 534 D schrijft hij: men zou

¹⁾ Vgl. Marrou, *l.c.*, p. 200: „L'éducation proprement dite, *παιδεία* ne commence toujours qu'à sept ans révolus, l'âge où l'enfant est envoyé aux écoles. Jusque-la il n'est question que d'élevage, (ἀνα)τροφή”; maar zoals in deze „appendix” blijkt, is er nog wel iets meer van te zeggen. — Voor de Romeinse wereld zie men Boulogne, *passim*.

kinderen niet toestaan in de staat te huwen *ἀλλὰ μὴν τοὺς γε σεαντοῦ παιδας, οὓς λόγῳ τρέφεις τε καὶ παιδεύεις, εἴ ποτε ἔργῳ τρέφοις, οὐκ ἂν ἐάσαις, ὡς ἐγγῆμαι, ἀλόγους ὄντας ὥσπερ γραμμᾶς ἄρχοντας ἐν τῇ πόλει κυρίους τῶν μεγίστων εἶναι* (vgl. Plutarchus, *Eumenes* 1 al was Eumenes van lage afkomst *τραφῆναι δὲ ἐλευθερίως ἐν γράμμασι*). Hier blijkt duidelijk het onderscheid; wanneer de *παιδεία* ontbreekt, zijn de kinderen nog *ἄλογοι*, ook al kennen zij de letters. In *Leg.* IX 854 E wordt erover gesproken, dat de vergrijpen van vreemdelingen tegen de hoogste, elementairste geboden van eerbied tegenover de goden, ouders en de stad niet zo erg aangerekend kunnen worden als in geval van burgers, daar de rechter in dit laatste geval overweegt: *πολίτης δὲ ἂν τίς ποτε τι τοιοῦτον δρῶν ἀναφανῆ περὶ θεοῦς ἢ περὶ γονέας ἢ περὶ πόλιν ἡδικηκῶς τῶν μεγάλων τινᾶ καὶ ἀποδόχῆτων ἀδικιῶν, ὡς ἀνίαντος ἤδη τοῦτον ὄντα ὁ δικαστῆς διανοείσθω, λογιζόμενος, οἷας παιδείας τε καὶ τροφῆς ἐκ παιδὸς τυγχάνων οὐκ ἀπέσχετο τῶν μεγίστων κακῶν*. Dit *τροφή* is wel bedoeld om de ernst van de situatie nog te accentueren. Niet alleen de *παιδεία*, maar ook de daaraan voorafgaande *τροφή* van kindsbeen af, had de burger iets anders moeten bijbrengen. De *τροφή* begint dus reeds eerder en omvat ook geestelijke leiding, n.l. het inprenten van de elementaire gedragsregels. Wanneer in *Prot.* 327 D over de betrekkelijkheid van alle dingen gesproken wordt, heet het *οὕτως οἶον καὶ νῦν, ὅστις σοι ἀδικώτατος φαίνεται ἀνθρώπος τῶν ἐν ἐννόμοις ἀνθρώποις τεθραμμένων δίκαιον αὐτὸν εἶναι καὶ δημιουργόν τούτου τοῦ πράγματος, εἰ δέοι κρίνεσθαι πρὸς ἀνθρώπους οἷς μήτε παιδεία ἐστὶν μήτε δικαστήρια*. De situatie is dus deze, dat iemand, die in een normale maatschappij — en dat is: in een ontwikkeling, die niet alleen voor Plato, maar ook voor de beschaving van de keizertijd ideaal beschouwd werd — volkomen onrechtvaardig beschouwd wordt, onder onbeschaafden toch rechtvaardig schijnt vergeleken met die wilden, als hij onder *ἐννόμοι ἀνθρώποι* opgevoed is. Natuurlijk was er bij die barbaren wel *τροφή*, maar geen *παιδεία*; de *ἀδικώτατος* uit een normale maatschappij, waar ook de *παιδεία* is, mist wel deze laatste, maar van de *ἐννόμοι ἀνθρώποι* heeft hij wel zoveel meegekregen, dat hij toch nog *δίκαιος* kan schijnen onder die abnormale omstandigheden. Hier ziet dus *τρέφω* op het stadium voor de *παιδεία* maar blijkt ook meer in te houden dan alleen de voeding; het geeft een zekere levensstijl, „behaviour”.

In verband hiermee mag ook opgemerkt worden, dat *πεπαιδευμένος* gebruikelijk is voor „volkomen beschaafd” (zie voorbeelden bij Liddell-Scott, vol. II, p. 1287, s.v.); daar kan men niet *τεθραμμένος* voor in de plaats zetten, dat altijd een lager niveau aanduidt, vgl. bijv. Plutarchus, *Tib. Gracchus* 8 (838 C): Livius Drusus *ἀνὴρ οὕτε γεγονώς τινας Ῥωμαίων οὕτε τεθραμμένος χεῖρον* en 19 (843 E) van Cornelia *ὅσον ἐξ*

εὐφύτας καὶ τοῦ γεγονέναι καὶ τετραφθαι καλῶς ὄφελός ἐστι πρὸς ἀλκίαν ἀνθρώποις in tegenstelling met hen, die verwachten, dat alleen de παιδεία dit kon geven; Cicero 48 (885 D) als men komt om Cicero te vermoorden, vindt men ρεανίσκον τινά, τεθραμμένον μὲν ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος ἐν γράμμασιν ἐλευθερίοις καὶ μαθήμασιν, die deze weldaad met verraad vergeldt.

Uit Isocrates, *Areopagiticus* 41 zou men op het eerste lezen kunnen opmaken, dat τρέφω en παιδεύω hier parallelle begrippen zijn, maar in het licht van het voorafgaande blijkt dit niet het geval te zijn en krijgt deze plaats scherper relief. Voor een rechte staatsregeling, zo betoogt Isocrates, moet het recht niet uiterlijk, maar ἐν ταῖς ψυχαῖς zijn, want, zo vervolgt hij: οὐ γὰρ τοῖς ψηφίσμασιν, ἀλλὰ τοῖς ἤθεσιν καλῶς οἰκεῖσθαι τὰς πόλεις καὶ τοὺς μὲν κακῶς τεθραμμένους καὶ τοὺς ἀκριβῶς τῶν νόμων ἀναγεγραμμένους τολμήσειν παραβαίνειν, τοὺς δὲ καλῶς πεπαιδευμένους καὶ τοῖς ἄπλωις κειμένους ἐθελήσειν ἐμμένειν. Dus zij, die een slecht gedrag van huis uit meegekregen hebben, lappen toch de geschreven wetten aan hun laars, doch zij, wier opvoeding ook door onderwijs volkomen is, beschouwen zich door hun παιδεία niet boven de wetten verheven, maar willen zich ook aan de elementaire wetten houden. Ook hier is het niveauverschil duidelijk waarneembaar; het τεθραμμένος bestrijkt een andere sfeer dan het πεπαιδευμένος en men kan dan ook iets anders verwachten.

Merkwaardig voor een juist begrip van de ἀνατροφή is ook de vergelijking van twee zinsneden in Appianus, *Historia Romana* VIII 37: Hannibal zendt in nood boden om hulp naar Massinissa ὑπομνηστικῶν τε τῆς ἐν Καρχηδόνι διατριβῆς καὶ παιδεύσεως waar later als verklaring bij gevoegd wordt, dat deze ὁ δὲ τῶ ὄντι τεθραμμένος τε καὶ πεπαιδευμένος was. Hier staat het dus gelijk met διατριβή, zijn verblijf¹⁾, tegenover de intellectuele vorming, die hij ook in Carthago genoten had (cf. ook VIII 79 τὸ ἔδαφος ἐν ᾧ ἐτρόφη καὶ ἐπαιδύθη).

Tenslotte zij nog als een samenvattend voorbeeld op het gebruik bij Herodianus, *Ab excessu divi Marci* I 2,1 geweest, dat bijzonder instructief is. Nadat verteld is, dat aan Marcus Aurelius verschillende dochters en twee zonen geboren werden, wordt over deze laatsten het volgende meegedeeld: τῶν δὲ ἀρρένων τούτων ὁ μὲν ἕτερος κομιδῇ νέος τὸν βίον μετήλλαξε . . . τὸν δὲ περιόντα Κομμοδόν τε καλούμενον ὁ πατήρ μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἀνεθρέψατο, πάντοθεν τοὺς ἐν τοῖς ἔθνεσιν ἐπὶ λόγοις δοκιμωτάτους ἐπὶ συντάξεσιν οὐκ εὐκαταφρονήτοις καλῶν, ὅπως συνόντες αἰεὶ παιδεύοιεν αὐτῶ τὸν νόον. Hieruit kan men meer afleiden dan de betekenis „geestige Förderung, erziehen”, zoals bijv. Bauer (Sp. 114) doet. Uit de tegen-

¹⁾ Liddell-Scott, vol. I, s.v.

stelling met de eerste zoon, die jonggestorven is, blijkt, dat Marcus Aurelius deze overgeblevene met grote zorg omringt; dat heeft natuurlijk zowel op het lichamelijke als op het geestelijke betrekking en omvat het gehele kinderleven. De *ἀνατροφή* wordt hier dus weer door de vader gedaan in de huiselijke sfeer, waarbij het gebruikte medium wel Marcus' persoonlijke bemoeiingen wil onderstrepen (hij deed dit zelf en liet dit niet, zoals in de keizertijd maar al te gebruikelijk was, aan „paedagogen” over¹). Hiervan is duidelijk onderscheiden het *παιδεύειν*, waarvoor de hulp van vreemden wordt ingeroepen; dit laatste ziet dan op het school-onderricht, de typische intellectuele vorming.

De *resultaten* van het voorafgaand onderzoek zijn samengevat op blz. 21 v.

APPENDIX II (zie blz. 4, noot 2)

- W. Beyschlag-C. H. van Rhijn, *Paulus*, in: E. Riehm-C. H. van Rhijn, *Bijbelsch Woordenboek*, Utrecht 1894, dl. II, blz. 338-341.
- G. G. Findlay, *Paul the Apostle*, in: J. Hastings, *Dictionary of the Bible*, Edinburgh 1900, vol. III, p. 697-699.
- J. M. S. Baljon, *Geschiedenis van de boeken des Nieuwen Verbonds*, Groningen 1901, blz. 2-3.
- C. Clemen, *Paulus, sein Leben und Wirken*, Giessen 1904, Bd. II, S. 60 ff.
- W. Wrede, *Paulus*, Halle 1904, S. 5-7.
- H. Böhlig, *Die Geisteskultur von Tarsus*, Göttingen 1913, S. 151-153.
- G. C. Montefiore, *Judaism and St. Paul*, London 1914, p. 90.
- J. Weiss, *Das Urchristentum*, Göttingen 1917, S. 131 ff.
- A. van Veldhuizen, *Paulus en zijn brief aan de Romeinen*², Groningen-Den Haag 1918, blz. 5.
- J. Stalker, *Paul*, in: J. Hastings, *Dictionary of the Apostolic Church*, Edinburgh 1918, vol. II, p. 144-145.
- A. Wikenhauser, *Die Apostelgeschichte und ihr Geschichtswert*, Münster i.W. 1921, S. 177.
- Th. Zahn, *Die Apostelgeschichte*¹⁻², Erlangen-Leipzig 1926, Bd. II, S. 750-751 (met opgave van vroegere publicaties van Zahn, waarin hij dezelfde opvatting voorgedragen heeft).
- A. Deissmann, *Paulus*², Tübingen 1926, S. 71-74.
- E. von Dobschütz, *Der Apostel Paulus*, Halle (Saale) 1926, S. 2-3.
- B. W. Robinson, *Influences leading toward the conversion of Paul*, in: *Festgabe für Adolf Deissmann*, Tübingen 1927, S. 109.
- T. Wilson, *St. Paul and Paganism*, Edinburgh 1927.
- A. Steinmann, *Zum Werdegang des Paulus, die Jugendzeit in Tarsus*, Freiburg i.Br. 1928 (ook in zijn commentaar, *Die Apostelgeschichte*, Bonn).
- A. F. Puukko, *Paulus und das Judentum*, Helsinki 1928, S. 11-23.
- R. Bultmann, *Paulus*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*², Tübingen 1930, Bd. IV, Sp. 1020-1021.

¹) Zie daarover Marrou, *l.c.*, passim en Jentsch, *a.a.O.*, S. 25 ff.

- A. Jülicher-E. Fascher, *Einleitung in das Neue Testament*⁷, Tübingen 1931, S. 33-34.
- J. de Zwaan, *De Handelingen der Apostelen*², Groningen-Den Haag 1931, blz. 142 (vgl. ook diens *Inleiding tot het Nieuwe Testament*², Haarlem 1948, dl. II, blz. 14).
- A. M. Brouwer, *Paulus de Apostel*, dl. II *de mensch en zijn tijd*, Zutphen 1934, blz. 85-118.
- W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments*³, Berlin 1937, Sp. 1062.
- M. S. Enslin, *Christian Beginnings*, New York 1938, p. 180.
- T. R. Glover, *Paul of Tarsus*⁴, London 1938, p. 15-24.
- P. van Imschoot, *Paulus*, in: *Bijbels Woordenboek*, Roermond z.j., kol. 1237.
- A. D. Nock, *St. Paul*², London 1946, p. 21-34.
- J. Klausner, *From Jesus to Paul*, London 1946, p. 308-309.
- M. Goguel, *La naissance du christianisme*, Paris 1946, p. 231-235.
- G. Ricciotti, *Paolo Apostolo*, Roma 1946, p. 213-219.
- W. K. M. Grossouw, *St. Paulus en de beschaving van zijn tijd*, Nijmegen-Utrecht 1947, blz. 4-5.
- J. Holzner, *Paulus*², Voorhout 1948, blz. 30 v.v.
- P. Pratt, *La théologie de St. Paul*³⁸, Paris 1949, vol. I, p. 20.
- W. von Loewenich, *Paulus, sein Leben und Werk*, Witten 1949, S. 31 ff.
- R. Liechtenhahn, *Paulus, seine Welt und sein Werk*², Basel o.J., S. 35.
- R. Knopf-H. Lietzmann-H. Weinel, *Einführung in das Neue Testament*⁵, Berlin 1949, S. 335-336.
- M. Meinertz, *Einleitung in das Neue Testament*⁵, Paderborn 1950, S. 70-71 (maar „schon in seiner frühen Jugend . . . in Jerusalem“; toch heeft Tarsus de stoot tot kennis van het Hellenisme gegeven).
- M. Dibelius-W. G. Kümmel, *Paulus*, Berlin 1951, S. 28-30.
- G. J. D. Aalders, *Paulus en de antieke cultuurwereld*, Kampen 1951, blz. 17.
- J. N. Sevenster, *Paulus*, in: J. H. Waszink-W. C. van Unnik-Ch. de Beus, *Het Oudste Christendom en de antieke cultuur*, Haarlem 1951, dl. II, blz. 262.
- S. G. F. Brandon, *The Fall of Jerusalem and the Christian Church*, London 1951, p. 16, 62, 130.
- Paulus-Hellas-Oikumene (an ecumenical Symposium)*, Athens 1951 met de artikelen van Karl Adam, W. H. P. Hatch en W. F. Howard, genoemd op blz. 4, noot 3.

APPENDIX III

Tijdens de correctie der drukproeven van deze verhandeling, maar te laat om nog in de tekst verwerkt te worden, kwam mij een interessante passage onder ogen, die als aanvulling op en illustratie van de uiteenzettingen op blz. 12 v.v. en 39 v.v. kan dienen.

Toen de latere bisschop Gregorius Thaumaturgus in 238 Caesarea in Palestina verliet na 5 jaar daar onder leiding van Origenes gestudeerd te hebben, hield hij een lofrede op zijn leermeester. In zwaar-rhetorische stijl overziet hij daarin zijn levensgang, die hem op zulk een wonderlijke wijze met Origenes in aanraking heeft

gebracht, een contact, dat voor zijn verdere leven beslissend was. Hij dankt deze leiding aan een beschermengel, die hem, naar het Schriftwoord Gen. 48 : 15, was: *ὁ τρέφων με ἐκ νεότητός μου* (IV, § 41¹⁾) en van wie hij zegt (§ 44): *πάλαί τε καὶ νῦν ἔτι ἐκτρέφει τε καὶ παιδεύει καὶ χειραγωγεῖ* en (§ 46) *ἄνωθεν τοῦτο* (n.l. de samenkomst met zijn leermeester) *προμηθούμενος οἶμαι ἐκ πρώτης γενέσεως καὶ ἀνατροφῆς*²⁾. Van het meeste belang voor ons onderzoek zijn de nu volgende mededelingen over zijn jeugd (c.V, § 48–50): *ἀνατροφαι γὰρ αἱ πρώται ἐκ γενέσεως ἦσαν ὑπὸ γονεῦσι, καὶ πάτρια ἔθνη τὰ πεπλανημένα· ὧν ἡμᾶς ἐλευθερωθήσεσθαι οὔτε ἄλλος οἶμαι προσεδόκησεν, οὔτε καὶ ἐμοὶ ἐλπίς τις ἦν, παιδίω μὲν ὄντι καὶ ἀλόγῳ, ὑπὸ πατρὶ δὲ δεισιδαίμονι. εἶτα πατρός ἀποβολὴ καὶ ὄρφανία; hij was toen 14 jaar. Na een voor ons doel onbelangrijke uitweiding vervolgt hij in 56 *ἐδόκει τῇ μόνη ἐκ τῶν γονέων κήδεσθαι ἡμῶν παραλειπομένη μητρὶ τ' ἄλλα ἐκπαιδευομένους, οἷα παῖδας οὐκ ἀγενῶς δῆθεν καὶ φύντας καὶ τρεφομένους, φοιτᾶν καὶ ῥήτορι, ὡς δὴ ῥήτορας ἐσομένους. In § 58 heet het: ἐπὶ συμβαλὼν τινι τῶν ἐμῶν διδασκάλων, ἄλλως τὴν Ῥωμαίων φωνὴν ἐκ παιδεύειν με πεπιστευμένῳ, die hem aanspoort tot de studie van het Romeinse recht, vgl. dan § 62 *ἐπεὶ γὰρ ἐξεπαιδευόμην ἐκὼν καὶ ἄκων τοὺς νόμους τοῦσδε κτλ.***

Dat *παιδεύειν* en *διδάσκειν* gelijk zijn, blijkt ook uit c. VII, § 105–106 *περὶ ἐκάστων ἐδίδασκεν. οὕτως. ἐξεπαιδεύετο.*

Hier blijkt dus ook duidelijk, hoe de *ἀνατροφή* met de huiselijke sfeer verbonden is, in verband staat met de *ἔθνη*, dat het *παιδεύειν* aan anderen toevertrouwd was en dat ook Gregorius zijn jeugd met de bekende drieslag beschrijft (vooral § 56).

Bij nader onderzoek van andere authentieke en legendaire biographieën uit de oudheid zal waarschijnlijk wel meer bewijsmateriaal te vinden zijn.

¹⁾ Indeling naar de uitgave van P. Koetschau, *Des Gregorius Thaumaturgos Dankrede an Origenes*, Freiburg i.B.—Leipzig 1894.

²⁾ Cf. ook c. II, § 11 *οὐχὶ γένος οὐδὲ ἀνατροφῆς σώματος ἐπαινέσων ἔρχομαι.*